॥ ॥ न्यायकुसुमांजलेः प्रारंभः ॥ ॥

१ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ नारायणेन यतिना कुसुमांजलिकारिकाः ॥ व्याख्या(स्या)यते
सतां प्रीत्यै गुरुभक्तिप्रसादतः ॥ प्रारिप्सितग्रंथस्य निर्विघ्नपरिसमाप्तये कृतं मंगलं शिष्यशिक्षा
यै ग्रंथादौ निबध्नन् प्रेक्षावत्प्रवृत्तये प्रयोजनाभिधेयसंबंधग्रंथनामान्याह सत्पक्षप्रसर इति ।
एषोऽनघन्यायप्रसूनांजलिरविघ्नं यथा स्यात्तथा मे चेतो रमयत्वित्यन्वयः अत्रानघन्यायप्रसू
नांजलिरित्यस्यानघः शब्ददोषशून्यः नीयते प्राप्यते विवक्षार्थसिद्धिरनेनेति न्यायः समस्तारू
पोपेतलिंगबोधकवाक्यजातं तदेवावांतरवाक्यैराह्लादकतया प्रसूनतुल्यैर्घटितत्वेनांजलि
रित्यर्थः किंभूतः ईशस्य सत्पक्षप्रसरः सतां परिमलप्रोद्बोधबद्धोत्सवो विम्लानो न विमर्द
नेऽमृतरसप्रस्यंदमाध्वीकभूः ॥ ईशस्यैष निवेशितः पदयुगे भृंगायमानं भ्रमच्चेतो मे रमयत्व १

विघ्नमनघन्यायप्रसूनांजलिः ॥१॥ पदयुगे निवेशितः अत्र पद्यते ज्ञायते अनेनेति व्युत्पत्त्या
पदं प्रमाणं तर्कोभयं तथा चेश्वरस्य व्यवस्थापकं श्रुत्यनुमानोभयं [redacted] तत्र निवेशितः तत्स
हकारित्वेनोपपादितः ईश्वरसाधकानुमानस्यैव तादृशश्रुतिप्रमाणस्याप्यत्र दर्शनात् नच
श्रवणानंतरं मनननविधानात् शाब्दबोधस्यातीतत्वप्रासेरत्र न सहकारित्वेनिवार्च्यं यथा
श्रुतस्यान्यपरत्वशंकया विश्वासनिरासकत्वेनानुमानस्य तदुपयुक्तन्यायस्याप्युपयोगा
दितिस्पष्टं कुसुमांजलिपक्षे अनघत्वं कुसुमविशेषणं तच्च न्यायोपात्तत्वं अपर्युषितत्वं
तथा च न्यायवत्तादृशकुसुमांजलिः ईश्वरस्य यस्य पदयुगं चरणद्वयं तत्र निवेशितः समर्पि
त इत्यर्थः ईशस्येत्यादिना मंगलं सूचितं अभिधेयतत्संबंधावपि प्रदर्शितौ चेत्तः किंभूतं भं
गाप्रमाणं भंगवद्विप्लुष्टं पुनः किंभूतं भ्रमत्कुसुमेषु अलिवदनुसरत् दुष्टोपायमित्यर्थात्

२ अनघेत्यनेन ग्रंथे पददोषाभावमुक्त्वार्थदोषाभावमाह सत्पक्षेत्यादि कुसुमांजलिः किंभूतः सत्पक्षप्रस
रः अत्र ग्रंथपक्षे सत्पक्षे पक्षतावच्छेदकावच्छिन्ने प्रसरः साध्यहेतोर्ज्ञानं यस्मात्तादृश इत्यर्थः
कुसुमांजलिपक्षे सत्समीचीनः पक्षप्रसरो दलविकाशो यस्य तादृश इत्यर्थः पुनः किंभूतः स
तां परिमलप्रोद्बोधबद्धोत्सवः ग्रंथपक्षे सतामीश्वरमननार्थिनां परिसर्वतः मलः संबंधो व्या
प्तिस्वरूपः तस्य प्रोद्बोधेन निश्चयेन बद्धः कृतः उत्सवः साध्यसिद्धिरूपानंदो येन तादृश इ
त्यर्थः कुसुमांजलिपक्षे सतां सुकृतिनां परिमलस्य सौरभविशेषस्य प्रोद्बोधेन प्रकृष्टज्ञानेन ब
द्धउत्सवो येन स तथा पुनः किंभूतः विभ्रान्तो न विमर्द्दने इति विमर्दने प्रति हेतुपरामर्शे सति
न विभ्रान्तः कार्याकारीत्यर्थः कुसुमांजलिपक्षे विमर्द्दने करपुटसंसर्गे न विभ्रान्तः नान्यपा २
भूतरूपः अर्थदोषाभावमुक्त्वा ग्रंथप्रयोजनमाह कामन्नरसप्रस्यंदमाध्वीकभूरिति ॥

ग्रंथपक्षे अमृतं मोक्षो रसः इच्छा रस्यमानममृतमिति यावत् तदेव प्रस्यंदः फलं यस्य तादृशं त
त्वज्ञानमिति यावत् तदेव माध्वीकं तस्य भूरुत्पत्तिस्थानं मननेन ज्ञानं हि एकैकस्यमस्य प्र
योजनं प्राप्तं कुसुमांजलिपक्षे अमृतरसः अमृततुल्यो रसः अमृतेन तुल्यं यत्नप्रस्यंदमाध्वी रस
कं तस्य भूरुत्पत्तिस्थानमित्यर्थः १ मूलं स्वर्गापवर्गयोर्मार्गमामनंति मनीषिणः ॥ यदुपा
स्तिमसावत्र परमात्मा निरूप्यते २ टीका नन्वात्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवतीत्युपक्रम्या
त्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मंतव्यो निदिध्यासितव्य इति श्रुत्या भोगप्रीतिसंसूचितजीवात्म
साक्षात्कारस्यैव मोक्षसाधनत्वप्रतिपादनात् विरोधिविषयत्वेनाविद्योच्छेदनक्षमत्वाच्च तत्रौ
न पयुक्तं तन्मननमेव मोक्षप्रयोजनकं न त्वीश्वरमननं तथा चेश्वरमननार्थं ग्रंथस्य तत्रानुपयो
गइति एतद्ग्रंथकरणं निरर्थकमेवेत्यत आह स्वर्गापवर्गयोरिति उपास्तिमिति ईक्षतेर्नाश

कुसु॰

३ दृमितिवक्तुरर्पत्वनिर्देशोऽभिप्रायः प्रयोगः अस्योपासनं मननापरपर्यायं स्वर्गापवर्गयोर्दुःखासंभिन्न
त्वेन स्वर्गतुल्ययोरपवर्गयोर्जविन्मुक्तिपरमुक्त्योर्मार्गं स्यात्मसाक्षात्कारप्रतिबंधकपापनाश
द्वारा वस्तुत ईश्वरं प्रकम्यतत्वमसिश्वेतकेतो इतिजीवेश्वराभेदप्रतिपादनात् जीवात्मनीश्वराभे
दज्ञानस्यापिस्वमतोऽआहार्यस्य परमतेप्रमांतरइवाबाधितविषयत्वस्य ब्रह्मशब्देनापेक्ष
[illegible]णोपलक्षणाया वाश्रुतिवल्ललभ्यानाहार्यज्ञानस्यकैवल्यहेतुत्वात् वस्तुतस्तद्ज्ञानादे
वतद्भजनाज्जातकोपेन स्वाज्ञानधाराभिर्विविधबंधदर्शनात् तद्भिन्नपकाज्ञानमेव स्वाज्ञानद्वा
रा सर्वानर्थहेतुरितितदज्ञानापनयनेन स्वाज्ञानोच्छेदक्षमत्वाच्चेश्वरात्मसाक्षात्कारद्वाराप्रयो
जकमाहुर्मनीषिणः पंडिताः असौ परमात्मा ईश्वरस्वरूपः सर्वान्तर्यामी सर्वानुग्राहकोऽ
त्रास्मिन् ग्रंथे निरूप्यते प्रमाणानकांभ्यां व्यवस्थाप्यते इत्यर्थः तथा चेश्वरमननस्यापि पाप ३

नाशनादिद्वारा मोक्षप्रयोजकत्वात्तदर्पकग्रंथस्यापि मोक्षप्रयोजकत्वेन न निरर्थकत्वमिति
भावः १ मूले न्यायचर्चेयमीशस्य मननव्यपदेशभाक् ॥ उपासनैव क्रियते श्रवणानंत
रागता ३ टीका ननु संदिग्धस्यैव मननीयतया परमेश्वरस्य च सर्ववादिसंमतत्वेन निः
संदिग्धत्वात्संदेहरूपपक्षताया अस्मिन्नसंभवेनानुमित्यात्मकतन्मननस्याशक्यत्वात्तथा
प्रकृतग्रंथस्य तदर्पकत्वोक्तिरसंगतैवेत्यत आह न्यायचर्चेति मननव्यपदेशभाक् मन
नव्यपदेशवाच्या इयं ईश्वरानुमितिर्याक्रियते सिसाधयिषया संपाद्यते साप्युपासनैव
मुक्तिप्रयोजकविद्यारूपैव यतः श्रवणानंतरागता श्रोतव्यो मंतव्यो निदिध्यासितव्य इ
ति श्रुत्या श्रवणानंतरकर्तव्यत्वेनोक्तावश्यकीति भावः तथा चेश्वरे निर्णयसद्भावेपि सि
साधयिषयेश्वरमननं भवति सिसाधयिषाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावरूपपक्षतासत्त्वात् संशय

पक्षतालस्य निरस्तत्वात् तथा च नोक्तानुपपत्तिरिति भावः यद्यपि श्रोतव्यो मंतव्य इति श्रुतेरादौ श्रव
णमेवोचितं तथापि श्रुतिपुराणेतिहासेभ्यः श्रुतो भगवान् मननेनैव संभावितो भवति इत्यत्र मननमेवादौ त
मितिमंतव्यं अत एव मननस्य मुख्योपायत्वमिहेति तर्करसिकाः ३ मूले सापेक्षत्वादनादि
त्वाद्वैचित्र्याद्विश्ववृत्तितः ॥ प्रत्यात्मनियमाद्भुक्तेरस्ति हेतुरलौकिकः ४ टीका अत्रादृष्टाधि
ष्ठातृत्वेनेश्वरं साधयिष्यन्नदृष्टं साधयति सापेक्षत्वादित्यादि अत्र परलोक इति शेषः तथा
च परलोको हेतुमान् सापेक्षत्वात् घटादिवदनुमानं तत्र प्रमाणमिति भावः सापेक्षत्वं किंचित्का
लवृत्तित्वे सति सत्त्वं तेन न प्रागभावे व्यभिचार इति स्वयं बोध्यं ननु परलोकहेतोरनादित्वे
परलोकस्याप्यनादित्वापत्त्या तस्य कादाचित्कत्वमवश्यं वाच्यं एवं तद्धेतोरपीत्यनवस्थेत्यत
आह अनादित्वादिति अनादावनवस्थेयं न दोषाय प्रामाणिकत्वादिति भावः ननु तथापि
न विचित्रहेतुकत्वसिद्धिः कालादिरूपसाधारणहेतुकत्वमादायार्थांतरसंभवादित्यत आ ४

हवैचित्र्यादिति स्वर्गनरकादिरूपकार्याणां परस्परं वैलक्षण्यादित्यर्थः तथाच स्वर्गादिरूपप
रलोकः विचित्रहेतुकः नरकविलक्षणकार्यत्वात् संमतवदित्यनुमानात्स्वर्गनरकादिरूपपर
लोके विचित्रहेतुकत्वं सिध्यति कारणवैचित्र्यं विना कार्ये तदसंभवादिति भावः नन्वेवमपि नादृष्टं
सिध्यति यागदानादिरूपदृष्टविचित्रहेतुकत्वमादायार्थान्तरसंभवादित्यत आह विश्वप्रवृत्तेरिति
विश्वेषां परलोकार्थिनां प्रवृत्तेः यागादौ प्रवृत्तेरित्यर्थः अयं भावः यागादौ प्रवृत्तिः स्वर्गादिरूप
त्व परलोकजनकं स्वजनसाध्यावश्यं वाच्या तादृशपरलोकजनकत्वं तु तादृशपरलोकजनकव्यापा
रजनकत्वं चिरविनष्टस्य व्यापारं विना कालान्तरभाविफलं प्रतिजनकत्वासंभवात् तथाच तादृशप्र
वृत्तित्वेन यागादिप्रवृत्तौ परलोकजनकव्यापारजनकत्वज्ञानसाध्यत्वसिद्धौ तदृष्टकव्यापारविध
यादृष्टसिद्धिः व्यापारान्तरस्य तदृष्टकत्वासंभवेनार्थान्तरासंभवादिति ईश्वरप्रीतेर्व्यापारत्वे तु सु

तत्रापीश्वरसिद्धिरिति स्वयं बोध्यं ननु केनानुमानेन सिध्यत्वदृष्टं तस्य भोक्तृनिष्ठत्वे अनुमानाभाव
इत्यत आह प्रत्यात्मनियमाद्भुक्तेरिति तददृष्टं भोग्यनिष्ठं न वा भोक्तृषु साधारणं प्रतिनियत
भोगानुपपत्तिरिति असाधारणं फलसमानाधिकरणमेव कल्पनीयमिति भावः ४ मूलं
हेतुभूतिनिषेधो न स्वानुपाख्यविधिर्न वा॥ स्वभाववर्णना नैवमवधेर्नियतत्वतः ५ टीका
ननु कार्यकारणभावसिद्धेस्यादृष्टसिद्धिः स एव तु नास्तीत्यत आह हेतुभूतीति कार्ये हेतु
नास्तीति हेतुर्निषिध्यते भूतिर्वा स्वस्मादेव कार्यं संभवतीति स्वविधिर्वा क्रियते अनुपा
ख्यादलीकाच्छशशृङ्गादेर्वा भवतीत्यनुपाख्यविधिर्वा क्रियते यथा निर्हेतुकस्याप्याकस्मादेर्नि
यतदेशत्वं तथाभूतस्यापि घटादेर्नियतकालीनत्वलक्षणं कादाचित्कमिति या स्वभाववर्णना
एवं कार्यकारणनिषेधेन क्रियते एतेष्वेकमपि न संभवतीत्यर्थः हेतुमाह अवधेर्निय ५

स्यचघटादिष्फलेप्रत्यक्षसिद्धत्वयात्तदृष्टांतेनान्यत्रापिसकारणकत्वेकादाचित्कत्वेनसिद्धेहे
तुनिषेधाद्यः सर्वेपिपक्षाद्दूषिताः सकारणकस्यपहेतुकत्वात्सोस्यतिमत्वाच्च नचस्वस्यस्वं
प्रतिकारणत्वंसंभवति पूर्वसत्वाभावात् भाण्यलीकस्यसत्वाभावेनपूर्वसत्वस्यैवाभावात्
दंडत्वघटत्वादिनैवकार्यकारणभावेसिद्धेस्वभाववर्णनापिदूषणपास्तेतिभावः ५ मूलं प्रवा
होनादिमानेषः नवित्तात्येकशक्तिमान् ॥ तत्त्वेपलंवत्ताभाव्यमन्वयव्यतिरेकयोः ६ टीका
ननुकार्यस्यावधिस्वीकारे तदवधेरपितदवधिस्वीकारआवश्यकोन्यथातदवधेरनादित्वेका
र्यस्याप्यनादित्वप्रसंगात् तथाचैवंक्रमेणावधिपरंपराभ्युपगमेनवस्थाप्रसंगः एवंचय
स्यांव्यक्तौयाव्यक्तिःपूर्वमुपलभ्यते यादृशाव्यक्तेरवधित्वंयादृशव्यक्तिंप्रतितादृशव्यक्तेरेव
कारणत्वमस्तुननुतज्जातावेतज्जातीयस्य नचैवंसतिकार्यनियतजातीयत्वंकथमुपपद्येत

कुसु॰

६ त्तिवाच्यं कार्यनियततज्जातीयत्वस्य तज्जातीयानुकूलशक्तिप्रयोज्यत्वाभ्युपगमादित्याशंक्य द्वयोप
रि दूषणमाह प्रवाहोनादिमानिति एषः अवध्यवधिमद्वध्यादिरूपः कार्यकारणप्रवाहः
अनादिमान् किंत्वनादिरित्यर्थः तथा च बीजांकुरादिवदनादित्वेनानवस्थाया अदोषत्वेन तत्त
दवध्यवधिपरंपरास्वीकारे क्षतिरिति भावः अतिप्रसक्तशक्तिकल्पनापेक्षया अनुगतधर्मावच्छि
न्नयोः कार्यकारणभावकल्पने लाघवौचित्यादिति भावः ननु यदि विजातीयानामनेकशक्तिम
त्वेन कारणता तदा तृणारणिमणीनां वह्निकारणता न स्यात्तृणत्वादिना रूपेण व्यभिचा
रेण अकारणत्वादत आह तत्त्वइति तत्तत्तृणादिव्यक्तिकारणत्वे अन्वयव्यतिरेकयोः संतोर्य
त्वेवतामाव्यं यतः कार्यदृत्यर्थः कार्यवैजात्यकल्पनया कार्यकारणभावो निर्वाह्य इति भावः
ननु तत्तत्कारणजन्यतावच्छेदकतया परस्परव्यावृत्तजातिविशेषान्स्वीकृत्य तत्तज्जात्यव ६

च्छिन्नं प्रति तृणत्वादिना हेतुत्वकल्पनेऽनन्तकार्यकारणभावकल्पनापत्त्या लाघवेन व
ह्नित्वावच्छिन्नं प्रति एकशक्तिमत्त्वेन हेतुत्वकल्पनमेवोचितमिति चेन्न फूत्कारत्वाभावदशा
यां तृणादितो वह्नित्वावच्छिन्नप्रसंगात् न च फूत्कारादीनामपि सहकारित्वकल्पनान्नानुपपत्ति
रिति वाच्यं तथापि कारणतावच्छेदकावच्छिन्नयत्किंचित्समवधानस्यैव कार्योत्पत्तिप्रयोजक
तया फूत्कारसमवधानेऽरणेरपि वह्निजनकत्वापत्तेः तादृशजातित्रयमभ्युपेत्य प्रत्येकं ता
दृशजातित्रयावच्छिन्नं प्रति प्रत्येकं तृणादीनां हेतुताकल्पने तु नैवानुपपत्तिः तृणत्वावच्छि
न्नेन फलजनने एव फूत्कारस्य सहकारित्वाभ्युपगमात् न च फूत्कारादिसंवधानामपि एकश
क्तिमत्त्वेनैव न तत्र हेतुत्वं कारणानां संबंधकालीनफूत्कारादिसंबंधे तादृशशक्त्यनुपगमेनानंदव त

कुसु॰
८

च्छिन्नस्य सहकारित्वाभ्युपगमे तु प्रदर्शितापत्तिरिति वाच्यं तथा सति तृणादिसंबंधानामेकशक्तिमत्त्वेन
हेतुत्वे मानाभावः यदि च विनिगमनाविरहेणानादृशोभयरूपेण [illegible] हेतुत्वमवश्यमभ्युपेयमिति
विभाव्यते तदा तृणादिसंबंधकालीनवायुसंयोगादीनामपि एकशक्तिमत्त्वेन हेतुतामादाय विनिग
मनाविरहो दुर्वारः तथा चातिगौरवं स्यात् तस्मात् जातित्रयमभ्युपेत्य तथाविधकार्यकारणभाव
कल्पनमेवोचितं न चोपदर्शितरीत्या विनिगमनाविरहेण वायुसंयोगादीनामपि हेतुत्वापत्तिः
तथा सति तृणासत्त्वकाले वायुसंयोगसत्त्वकाले घटितात् वह्नितापत्तेर्दुर्वारत्वादित्यास्तां विस्तरः ८
मूले एकस्य न क्रमः क्वापि वैचित्र्यं च समस्य न ॥ शक्तिभेदो न चाभिन्नः स्वभावो दुरतिक्रमः ८
टीका ननु एकमेव ब्रह्म जगतः कारणमस्तु किं कारणभेदवैजात्याभ्यां न चैकमेवाद्वितीयमित्या
दिश्रुतिभिः ब्रह्मणः सजातीयविजातीयस्वगतभेदशून्यत्वमवगम्यते स्रष्टव्यभूतानां तु प्रस्य

क्षादिभिर्वैचित्र्यमवगम्यते नचाविचित्रेकारणेकार्यवैचित्र्यंसंभवति अतिप्रसंगात् तथाक्रमोपि
श्रुतावुपलभ्यते नचतस्यव्यवस्थापकंकिंचित्पश्यामः तस्मादनेककार्याणांक्रमेणजन्माद्विती
यब्रह्मतोनसंभवतीतिवाच्यं तत्वतोब्रह्मणोद्वितीयत्वेपिमायांतुप्रकृतिंविद्यान्मायिनंतुमहे
श्वरमित्यादिश्रुतिभिःकारणत्वलिंगानुमानादिभिश्चमायासहायोपेतत्वाभ्युपगमात् नच
मायांगीकारेद्वैतापत्तिःवास्तवस्यद्वितीयस्यानभ्युपगमात् अतएवद्वितीयमपिब्रह्ममायाव
शान्नानाकार्यकरंभविष्यति नचक्रमव्यवस्थापकाभावः मायागतनानाशक्तिविशेषाणांव्यव
स्थापकत्वात् तस्माद्द्वितीयब्रह्मतोनानाकार्याणांक्रमेणसृष्टिर्भविष्यतीतिवेदांतिनः सांख्या
स्तुएकप्रकृतिजन्यत्वेनसजातीयंपुरुषभेदेनविभिन्नंयद्बुद्धितत्वंमहत्तत्वापरपर्यायंधर्माधर्म
ज्ञानाज्ञानवैराग्यावैराग्यैश्वर्यानैश्वर्यशक्तिकंतदेवजगतःकारणंनादृष्टं तथाचनतत्सहकारितया
ईश्वरसिद्धिरित्याहुः तदेतन्मतद्वयमपिदूषयिष्यन्नादौयदिजगत्साधनंधर्मादिकंनाभ्युपेयते

कुसु·

८ न तच्छ्रुतिबाधः यदभ्युपेयते तर्हि द्वैतं यदि न त्वबोधात्परं नास्ति तदा नानिष्टं यदि न त्वबोधात्प्रागपि व
स्तुगत्या नास्ति तदा संज्ञामात्रमित्यादिदोषान् मनसि निधाय वेदान्तिनं दूषयति एकस्येति एकस्य
कारणस्य प्रयोज्यं [redacted] द्वितीयं दूषयति समस्येति समस्यैकजातीयस्य कारणस्य
प्रयोज्यकार्यस्य वैचित्र्यं नेत्यर्थः अत्र प्रयोज्यमित्यस्य वाध्याहारः तथा च क्रमिकाणां विजातीया
नां च कार्याणां निर्वाहाय तादृशकारणमदृष्टमावश्यकमिति भावः नन्वेकत्वे साजात्येपि वा कारण
स्य कार्यानुकूलशक्तिवैजात्यात् कार्यस्य क्रमो वैजात्यं च स्यादत आह शक्तिभेदो न चेति शक्तिभे
दस्तद्वैजात्यं कार्यवैजात्यप्रयोजकं यतः शक्तिपदार्थः कारणाभिन्न इत्यर्थः शक्तेः कारणाभिन्न
त्वे कारणावैजात्ये शक्तिवैजात्यं दुर्घटमिति भावः ननु कारणाभेदे एव शक्तीनामभ्युपेयते अ
तो नोक्तदोष इति चेन्न भेदे द्वैतापत्तेः अपि च ताः किं कथ्रणानि कारणतावच्छेदिका वा आद्ये ८

एकमात्रकारणताभंगो द्वितीये कार्यभेदभंगः सामग्रीभेदादेव कार्यभेदस्यानुभवात् किंच
तथाविधनानाशक्तीः कल्पयित्वा तत्तद्रूपेण हेतुत्वकल्पने विनिगमनाविरहेण दृष्टसिद्धिरपू
त्वा नन्वेकस्मादेकजातीयाद्वा स्वभावविशिष्टादेव कार्याणां क्रमो वैजात्यं च स्यादिति स्वतस्वाहस्व
भाव इति दुरतिक्रमः दुस्त्याज्यः यत्स्वभावावच्छिन्नस्य पूर्वकार्यजनकत्वं तत्स्वभावावच्छिन्नस्यै
वोत्तरकार्यजनकत्वे पूर्वकालोत्पादापत्तिः उत्तरकार्यकाले च पूर्वकार्योत्पादापत्तिः एवमेकस्व
भावावच्छिन्नस्य नानाजातीयकार्यजनकत्वे पूर्वकालोत्पादापत्तिः एवमेकस्वभावावच्छिन्नस्य ना
नाजातीयकार्यजनकत्वे सर्वकार्यं सर्वजातीयमेकजातीयं वा स्यात् स्वभावभेदकल्पने तु प्रागु
क्तमेव दूषणं शक्त्यतिरिक्तपदार्थस्यालीकत्वादिति आस्तां विस्तरः ७ मूलं विफलाविश्वव

१ त्तिर्नाभिमता दुःखैकफलापि वा ॥ दृष्टलाभफला नापि विप्रलंभोऽपि नेदृशः ८ टीका ननु स्वर्गसिद्धौ तत्सा
धने यागे व्यापारत्वाददृष्टसिद्धिः स्यात् स एव तु नास्तीत्यत आह विफलेति विश्वेषां प्रेक्षावतां प्रवृ
त्तिर्न विफला नापि दुःखफला अतो भयत्र प्रेक्षावत्प्रवृत्तिः पूरणीया ननु भवतु तथाविध प्रवृत्तिः
सफला तथापि तस्याः स्वर्गफलकत्वे मानाभावः पूजाख्यात्यादि दृष्टफलकत्वेनाप्युपपत्तेरित्यत आ
ह दृष्टलाभेति दृष्टो यो लाभः तत्फलापि न भवति तल्लाभं न यागप्रवृत्त्यदर्शनात् तं प्रत्यपि विरुध्य
त्तस्य व्यापारं विनाजनकत्वानुपपत्त्याऽदृष्टस्यावश्यकत्वादितिभावः ननु केनचित्प्रतारकेन स्व
र्गादिफलकतया यागादिकं प्रख्याप्याख्यानुष्ठायच एवं चित्तो लोकः प्रेक्षावानपि प्रवर्त्तत इत्यत आह
विप्रलंभ इति एतादृशप्रतारणापि न संभवतीत्यर्थः क एतादृशो यः परवंचनार्थं नानाविध क्ले
शसाधनैरुपवासादिभिः यावज्जीवमात्मानमवसादयेत् परवंचनाजन्यस्वल्पसुखोद्देशेन व १

दुविधक्लेशेषु प्रवृत्तेरनुचितत्वादितिभावः ८ मूलं चिरध्वस्तं फलायालं न कर्मातिशयं विना॥
संभोगो निर्विशेषाणां न भूतैः संस्कृतैरपि ९ टीका नन्वस्तु यागादेः स्वर्गजनकत्वं तथाप्यदृ
ष्टस्वीकारो व्यर्थः अदृष्टं विनापि तस्मात्तादृशकार्योत्पत्तिसंभवात् अनन्यथासिद्धनियतपूर्व
वृत्तित्वरूपकारणत्वाभावादित्यत आह चिरध्वस्तमिति अतिप्रसंगभियान्यत्र सर्वत्राव्यवहि
तपूर्ववृत्तित्वस्य कारणताशरीरघटकत्वात् चिरध्वस्तं पूर्वविनष्टं यागादिकर्म अतिशयं व्यापा
रं विना फलाय नालं न समर्थमिति कालांतरभाविफलोपपत्तये यागादिव्यापारे कल्पनीये परि
शेषाददृष्टमेव व्यापारः कल्प्यत इति यागस्य कारणत्वमुपजीव्यैवादृष्टसिद्धिरिति भावः ननु
नहि क्लृप्तत्वाद्यागध्वंसस्य व्यापारत्वमास्तां कृतमक्लृप्तादृष्टकल्पनेन नच भावाभावयोरेकत्रान

नकत्वेन तद्यागध्वंसस्य व्यापारत्वमुक्तं अभावस्य जनकत्वे कारणीभूताभावप्रतियोगित्वेन भाव
स्य प्रतिबंधकत्वापत्तेः अन्यथाननुभवस्य स्मृतिं प्रति संस्कारव्यापारकत्वानुपपत्तेरित्यद दृष्टमे
वस्वर्गादिफलजनने यागादेर्व्यापार इति वाच्यं प्रतिबंधकसंसर्गाभावत्वेनैव कार्यमात्रं प्रति हेतुतया
संसर्गाभावत्वावच्छिन्नकारणतायाएव प्रतिबंधकशरीरघटकत्वात् स्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसं
बंधेनाभावत्वावच्छिन्नकारणतायामवच्छेदको यो धर्मस्तद्वत्त्वस्यैव प्रतिबंधकत्वपदार्थत्वात् तद्धर्मा
वच्छिन्नकार्यतानिरूपिताभावत्वावच्छिन्नकारणतानिरूपितत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंबंधावच्छि
न्नावच्छेदकताश्रयधर्मवत्त्वस्य तद्धर्मावच्छिन्नप्रतिबंधकत्वपदार्थत्वादिति निष्कर्षः तथा च प्रकृते या
गध्वंसत्वेन कारणतया अभावत्वेनाकारणतया यागस्य प्रतिबंधकत्वाप्रसक्तेः कृतमदृष्टेन न चैवम
नुभवस्यापि स्मृतिं प्रति स्वध्वंसव्यापारकत्वमेवस्यात् अत्र वदंति यागध्वंसस्य व्यापारत्वमभ्यु १०

पेक्षस्वर्गत्वावच्छिन्नं प्रति यागध्वंसत्वेन हेतुत्वकल्पने विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहेणाध्वं
सत्वविशिष्टयागप्रतियोगिकत्वेनापि तत्र हेतुत्वस्य संभवद्युक्तिकत्वया गौरवप्रसंगात् अदृष्टस्वी
कारे तु नैवं तत्र विशेषणांतराप्रवेशेन विनिगमनाविरहासंभवात् यागस्यादृष्टव्यापारकत्वमि
वोचितमिति वस्तुतस्तु कर्मनाशाजलस्पर्शादिनाश्यतावच्छेदकनिर्वचनानुरोधेनाऽदृष्टसिद्धिः न
था हि न यागध्वंसत्वं तन्नाश्यतावच्छेदकं ध्वंसस्य ध्वंसानभ्युपगमात् प्रकारांतरस्य तन्नाश्यतावच्छे
दकस्यादृष्टानभ्युपगमे असंभवः अदृष्टस्वीकारे तु धर्मत्वादेरेव तत्त्वासंभवदुस्यात् विस्तरः
एवमनुभवध्वंसत्वेन स्मृतिहेतुत्वपक्षे प्युक्तदिशा गौरवप्रसंगात् सर्वांशोपेक्षात्मकज्ञानादपि
स्मरणापत्तेश्च न ध्वंसद्वारकत्वमनुभवस्य किंतु संस्कारद्वारकत्वमेव एतन्मते उपेक्षात्मकज्ञानेनवे
न संस्कारहेतुत्वयात् नदभावादेवास्मरणादिस्याद्यन्यत्र विस्तरः नन्वापातेन यापुत्र्याऽदृष्टंन

११ व्यापित्वस्य भोक्तृनिष्ठत्वेनासामानाभावः भोग्यनिष्ठत्वस्याप्युपपत्तेरित्यत आह संभोगइति संभोगः सम्यक्भो
गः प्रत्यात्मनियतभोगइतियावत् निर्विशेषाणां च दृष्टरूपविशेषभूम्यानां संस्कृतेर दृष्टरूपसं
स्कारवद्भिरपिभूतैः स्रक्चंदनवनि[illegible]नादिभि निर्वहतीत्यर्थः तथाच भोग्यनिष्ठत्वाभ्युपगमेप्य
धिकरणत्वेन प्रतिनियतभोग्यनिर्वाहकत्वेनस्यादृष्टेति फलसमाधिकरणमेवाभ्युपेयते अतएव
देवताप्रीतेरपि द्वारत्वेनेच्छंतीत्याहुस्तांविस्तरः ९ मूलं भावोयथातथाभावः कारणंकार्यवन्मतः ॥
प्रतिबंधोविसामग्रीतद्धेतुः प्रतिबंधकः १० टीका ननुभोग्यनिष्ठमेवादृष्टमस्तु नचैवं भोग्य
स्यप्रत्यात्मनियमानुपपत्तिः तदात्मीयभोगप्रतिभोग्यनिष्ठादृष्टविशेषाणां करतलादिनिष्ठदाहानु
कूलवह्निनिष्ठशक्तिविशेषाणामिव हेतुताभ्युपगमेनाप्युपपत्त्यभावात् नचदृष्टांतासिद्धिः तथावि
धशक्तिविशेषमानाभावइतिवाच्यं कारणत्वस्यभावत्वव्याप्यतयामण्यभावादेहेतुत्वासंभवेनमणौ ११

स्तत्र प्रतिबंधकताया असंभवदुक्तिकत्वात् भवतु वा तत्र प्रतिबंधकत्वं तथापि शक्तिस्वीकार आवश्य
कः शक्तिमत्त्वेनैव तस्य प्रतिबंधकत्वांगीकारात् प्रतिबंधकत्वस्य कारणाभावसंपादकत्वरूपत्वादित्य
त आह भावो यथेति भावो वन्ह्यादिर्यथा कारणं तथा मण्यभावोपि न तत्रोहकान्वयव्यतिरेकानुविधा
यित्वस्य तत्र सत्वात् कारणत्वस्य भावत्वव्याप्यत्वे दूषणमाह कार्यवदिति यथा ध्वंसरूपाभावः कार्यः
तथा प्रकृतेपीत्यर्थः अन्यथा कार्यत्वस्यापि भावत्वव्याप्यत्वमभ्युपेत्य ध्वंसस्याप्यकार्यत्वस्यांगीकार
स्योचितत्वप्रसंगात् एवं च भाववदभावस्यापि कारणत्वात् तुल्यवादेव फलं विलंबइति किंशब्देयेति
भावः मण्यादेः शक्तिनाशकत्वेनैव प्रतिबंधकत्वमित्यत्र दूषणमाह प्रतिबंध इति विसामग्री
कारणभावः प्रकृते मण्यादिः तद्धेतुस्तत्प्रयोक्ता स्तथा च मण्यादिरूपविसामग्री लक्षणं कार्यप्र
तिकूलकर्तृत्वं तथा पुरुषादीनां प्रतिबंधकत्वं मण्यादीनां तु कारणीभूताभावप्रतियोगित्वमित्तितदनु

१२ रोधेनापि न शक्तिसिद्धिरवश्यकीति भावः न च दाहत्वावच्छिन्नं प्रति मणित्वादिना प्रतिबंधकत्वक
ल्पने गौरवाद् कुंठितत्वन्त्वादिनिष्ठशक्तिविशेषमंगीकृत्य तस्यैव तत्र हेतुत्वकल्पनमुचितमिति वाच्यं
मणिसत्वे उत्तेजकौषधादिसत्वे दाहानुत्पत्तिप्रसंगात् तत्र शक्तेस्तत्कुंठितत्वहेतुमण्यादिसत्वेना
कुंठितत्वाभाववत्तया कुंठितत्वरूपकारणतावच्छेदकावच्छिन्नशक्तिरूपकारणस्याभावात् न च
८ तत्रोत्तेजकानां कुंठनाशकत्वांगीकारान्न दोष इति वाच्यं तथापि तावत्कल्पने गौरवेण लाघवा
न्मण्यभावत्वेन हेतुत्वकल्पनस्योचितत्वात् न चैवं मणौ सत्यपि उत्तेजकसत्वेपि दाहो न स्यादिति वाच्यं
उत्तेजकाभावविशिष्टमण्यभावस्य हेतुत्वाभ्युपगमात् स च विशिष्टाभावः उत्तेजकसत्वे मणिस
त्वे उत्तेजकाभावरूपविशेषणाभावात् क्वचित्तु विशेष्याभावात् यथा मण्यभावे उत्तेजके च सती
त्यन्यत्र विस्तरः १० मूलं संस्कारः पुंस एवेष्टः प्रोक्षणाभ्युक्षणादिभिः॥ स्वगुणाः परमाणूनां १२

विशेषाः पाकजादयः ॥ ११ ॥ टीका ननु वन्ह्यादौ तत्कारणानेनैव सहोत्पन्नायास्यैव शक्तिः
सा नास्तिचेन्मास्तु आधेयशक्तिस्तु स्यात् तथाहि व्रीहीन् प्रोक्षति व्रीहीनवहन्तीत्यनेन प्रोक्ष
णस्यावघातहेतुत्वं श्रूयते तच्चचिरातीतस्य कालान्तरभाविव्यापारं विनानुपपन्नमिति तत्र
प्रोक्षणादिजनितशक्तिविशेषव्यापारो व्रीह्यादावेव कल्प्यते योयदुत्तफलार्थितया क्रियते स तद्
द्गतातिशयजनक इति नियमात् न चैतादृशनियमस्याप्रयोजकत्वात्तत्रास्य दृष्टविशेषरूपव्यापा
रकल्पनमेवोचितमिति वाच्यं अदृष्टस्य व्रीह्यसंबद्धत्वात्तदवघाताप्रयोजकत्वात् न च स्वाश्र
यसंयोगित्वं संबंधः व्रीहीतरसाधारणत्वात् एवं च प्रवृत्तेर्यागादितः शक्तिविशेषरूपव्यापारए
वभोग्यस्रक्चंदनादौ स्वीक्रियतां न त्वदृष्टविशेषआत्मनीत्यतआह संस्कार इति प्रोक्षणाभ्यु

क्षणादिभिः व्रीहिप्रोक्षणात्तदवान्तरभेदात्मकाभ्युक्षणादिभिः व्रीहिनिष्ठैः संस्कारो दृष्टविशेषफलक्षणः
पुरुषश्चेष्टपुरुषस्यैव क्रियत्वेन तु व्रीहिषु शक्तिरूप इति पूर्वपक्षार्थः तत्र हेतुरुक्तः स च यत्फ्लासक
ले व्रीहिनिष्ठाधारकात्तस्याः स्वीकारे यत्किंचिद्व्रीहिनाशेन तन्नाशे व्रीह्यन्तरस्योपयोगो न स्यात् न च
यावत्सम्भवाधिकारणनाशस्य नाशकत्वागौरवात् प्रतिव्रीहिशक्ति[illegible]कल्पने च गौरवात् न चैवं
सत्यवघातं प्रति तस्य स्वाश्रयसंयोगित्वरूपपरंपरासंबंधेनैव हेतुत्वयांऽश्च प्रोक्षितव्रीहावपि तदा
पत्तिरिति वाच्यं प्रोक्षिता एव व्रीहयोऽवघातापकल्प्यन्त इति वाक्यशेषादिबलतः प्रोक्षितव्रीही
णामपि विशिष्य कारणत्वाभ्युपगमात् स्वाश्रयनिरूपितविजातीयसंयोगस्यैव तत्र कारणतावच्छे
दकसंबंधत्वाभ्युपगमाद्धा दोषाभावात् नन्वेवं नानापुरुषोद्देशकयागाश्राद्धादिस्थलेप्यदृष्टवि
शेषस्य कर्त्रैवाभ्युपगमप्रसंगः एकत्रैतदभ्युपगमेलाघवात् फलवैय्यधिकरण्यं तु व्रीह्यादा
वपि समानमिति चेन्नैवं फलसामानाधिकरण्यपक्षेप्यदृष्टस्य नानापुरुषकर्तृक एकापि तद्देश्य ९३

कगयाश्राद्धादावेकस्मिन्पितर्यदृष्टस्वीकारे लाघवसंभवात् नचैवंसतिविनिगमकाभावः कृतिसा
मानाधिकरण्यफलसामानाधिकरण्योभयपक्षेपि लाघवादितिवाच्यं लाघवात्साक्षात्संबंधेनै
वफलप्रदस्यादृष्टस्यहेतुत्वकल्पनायाएववादृष्टस्यफलसामानाधिकरण्यपक्षेविनिगमकत्वात् नचा
स्मिन्पक्षेप्यदृष्टंप्रतिश्राद्धादेः परंपरासंबंधेनहेतुत्वप्रसक्तेर्गौरवमितिवाच्यं इच्छाविशेषात्मक
श्राद्धादेस्तद्ध्वंसस्यवाव्यतिरिक्तविषयताविशेषसंबंधेनादृष्टंप्रतिहेतुत्वकल्पनेगौरवाभावात्
नचतादृशविषयताविशेषेमानाभावः तदनभ्युपगमेश्राद्धसमानाकारकालीनतरीणेच्छायामपि
श्राद्धव्यवहारापत्तेरित्यास्तांविस्तरः ननुप्रोक्षणादिनाव्रीहीशक्त्यनंगीकारेपितदारंभकपरमा
णावश्यंव्रीहिप्रयोजकशक्तिविशेषोभ्युपेयः अन्यथाव्रीहिवायेव्रीहीणामपरमाणुवनभंगात्
परमाणुषुविशेषांतराभावात् तदारंभकपरमाणुभिर्व्रीहयएवोत्पाद्यंतेनयवाइतिनियमासं
भवादित्यतआह स्वगुणादृति परमाणूनांयेपाकजास्तेयः स्वगुणास्तएवोत्पादकाइत्यर्थः नन्वाच

कुसु॰
१४

विलक्षणाद्रूपरसादिविशिष्टाः परमाणव एव व्रीह्यारंभका इत्यभ्युपगमेनैव सर्वसामंजस्ये तस्य
प्रोक्षकविलक्षणशक्तिस्वीकारो निर्युक्तिक इति भावः ११ मूलं निमित्तभेदसंसर्गादुद्भवानुद्भवौ
दयः ॥ देवताः संनिधानेन प्रत्यभिज्ञानतोपि वा १२ टीका यत्र पाकजविशेषाः न संति जलवायु
प्रभृतिषु क्वचिदुद्भूतस्पर्शादिकं क्वचिन्नेत्यत्र विनिगमकांतराभावादनुकूला शक्तिरेव नियामिका
वश्यमभ्युपेया एवं देवताप्रतिमादौ प्रतिष्ठाजन्यश्चांडालादिस्पर्शनाश्यः शक्तिविशेषोवश्यमभ
भ्युपेयो न्यथा चंडालादिस्पर्शेपि तत्पूजातः फललाभप्रसंगात् शक्तिस्वीकारे तु नैवं चंडालादि
स्पर्शेन तस्याः नाशाभ्युपगमात् तदा पूजाफलासंभवात् न च पूजाजन्यफलं प्रति प्रतिष्ठाजन्या
दृष्टविशेषस्यैवस्यास्तगतस्य हेतुत्वं न तादृशशक्तिः चंडालस्पर्शेत्वदृष्टनाशादेवनपूजाफल
मिति वाच्यं अदृष्टस्य व्यधिकरणात् तथा चंडालादिस्पर्शेन नाशासंभवादित्यत आह निमित्तभेदेनेति॰ १४

अदृष्टविशेषादेवोद्भूतत्वादयोविशेषाननुशक्तेः कल्पनागौरवादिति भावः वस्तुतो निमित्तभेद
संसर्गाद् उद्भूतानुद्भूतरूपादितः उद्भवानुद्भवावुद्भूतरूपादयः उत्पद्यन्ते इत्यर्थः तथा चोद्भू
तरूपत्वावच्छिन्नं प्रत्युद्भूतरूपत्वादिना हेतुत्वकल्पनेनैवोद्भूतानुद्भूतरूपाद्युत्पत्तिनिर्वाहा
न्नशाक्तिकल्पनं युक्तमिति भावः उद्भूतत्वं चात्र न जातिः शुक्लत्वादिना सांकर्यात् अनुद्भूतत्वं तु शु
क्लत्वादिव्याप्यजातिः नाना न चोद्भूतत्वमेव शुक्लत्वादिव्याप्यजातिर्नानैव कुत इति वाच्यं उद्भूतत्व न
स्य नानात्वाभ्युपगमे बहिर्द्रव्यप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति उद्भूतरूपहेतुतायां व्यभिचारप्रसंगात्
तत्रोद्भूतत्वस्याननुगतत्वेनाननुगत [redacted] कारणतावच्छेदकत्वासंभवात् अनुद्भूतत्वं नानानद्भा
वश्चोद्भूतत्वमिति पक्षेननुगमः तत्तदनुद्भूतत्वकूटाभाववत्वविशिष्टरूपत्वस्यैव तत्रानुगत
कारणतावच्छेदकत्वसंभवादिति दिक् एवमित्यादि द्वितीयकल्पे दूषणमाह देवतादित्यादि अत्रेद

कुसु॰

१५ देवताइत्युत्तरं पूजाफलदायिन्य इति पूरणीयं तथाच संनिधानेन प्रतिष्ठाजन्यदेवताभेदादिज्ञान
जन्यादृष्टेन देवता पूजाफलदायिन्य इत्यर्थः नचैवं प्रतिमायां चंडालस्पर्शे सत्यपि पूजानन्तरं फ
लापत्तिः चंडालस्पर्शेन तत्र तददृष्टनाशाभ्युपगमात् फलासंभवात् नचादृष्टस्य व्यधिकरण
तया कथमदृष्टनाशकल्पनमिति वाच्यं तददृष्टनाशं प्रति चंडालस्पर्शस्य स्वाश्रयनिरूपितवि
जातीयसंयोगसंबंधेन हेतुत्वाभ्युपगमेनानुपपत्तेरभावादित्यादिस्वयमेवोह्यं प्रतिष्ठातस्तत्कर्तृग
दृष्टमनभ्युपगम्याप्याह प्रत्यभिज्ञानत इति इयं देवता प्रतिष्ठितेति प्रतिष्ठितत्वज्ञानादित्यर्थः त
थाच स्वाश्रयनिरूपितविजातीयसंयोगघटितसामानाधिकरण्यसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकचंडा
लादिस्पर्शाभावविशिष्टतादृशज्ञानं पूजाफलहेतुः अतो न तत्र चंडालादिस्पर्शे पूजाफलापत्ति
रितिभावः नच प्रतिष्ठितत्वज्ञानस्य कारणत्वे भ्रमानाभावः प्रतिष्ठितं पूजयेदिति विधेरैव तत्र भा १५

नत्वात् अत्रप्रतिष्ठितस्य फलविशेषजनकतयानेनरूपेणातद्भावस्यावश्यकतयातद्भावत
स्याप्यावश्यकत्वकल्पनादित्यादिकमपिस्वयमूह्यं १२ मूलं अपेतरनिमित्तस्यवृत्तिलाभा
यकेवलं ॥ परीक्ष्यसमवेतस्यपरीक्षाविधयोमताः १३ टीका प्रकृतेतुलापरीक्षाविधानात्तु
लादौशक्तिर्जायते तथाचनमनोऽन्नमनाधिकमितितन्मतं दूषयितुमाह अपेतरेति अपेत
दितरः परात्मयः तस्मिन्निमित्तस्यादृष्टविशेषस्य परीक्ष्य पुरुषसमवेतस्यवृत्तिलाभाय
त्यत्तिलाभाय परीक्षाविधयोमताः स्वीकृता इत्यर्थः तथाचपरीक्षाविधिभिर्जयपराजया
न्यतरजनकअदृष्टविशेषउत्पाद्यतेतेनचतत्पान्यतरनिर्वाह इतिभावः नचविनिगमका
भावात्तुला[illegible]याभेवशक्तिः कल्पनादिपत इति वाच्यं परस्परसंयुक्तानेककाष्ठादिरूपतुला
यांशक्तिकल्पनापेक्षयापुरुषसमवेतादृष्टकल्पनेलाघवस्यैवविनिगमकत्वादित्यास्तांविस्तरः १३

१९ मूलं कर्तृधर्मानियन्तारश्चेतिता च स एव नः ॥ अन्यथानपवर्गः स्यादसंसारोऽथवा ध्रुवः १९
टीका ननु सिध्यत्वदृष्टं भोगनियतत्वात् तत्समानाधिकरणं नत्वात्मसमवेतं सुखदुःखा
दिलक्षणभोगस्यात्मत्वधर्मत्वासंभवात् तस्य बुद्धितत्त्वधर्मत्वात् तथाहि आत्मा तावत्पुरु
षश्चेतनत्वाद् द्रष्टा ऽप्रसवधर्मित्वविवेकित्वात्रिगुणत्वासंगित्वादिधर्मवान् कूटस्थनित्यः पु
ष्करपलाशवन्निर्लिप्तोऽन्यधर्मानाश्रयोऽकारणमकार्यश्च स्वाभाविकं चैतन्यमात्रमयश्च ।
अन्यथा बुद्धितत्त्वे चैतन्याभिमानानुपपत्तेः स्वाभाविकलौहित्येन कुसुमगतेन कुसुमेसस्येव स्फ
टिके लौहित्याभिमानात् चैतन्यमात्रमयश्च धर्मधर्मिणोरभेदात् बुद्धितत्त्वं तु सत्त्वरजस्तमोगुणा
त्मा अनादिपरिणामिनित्यप्रकृतेर्जडायाः परिणामविशेषो महत्त्वापरपर्यायस्तस्यैव ध
र्मोऽदृष्टादिकं अन्यथा पुरुषस्य कर्तृत्वादिमत्त्वेन तदवभासकत्वानस्वरूपतानस्यात् तद्धर्मस्यैवदी १९

पघटादौ तदवभासकत्वदर्शनात् चेतनोहं कर्तेति एकत्वप्रतीतिस्तु बुद्धितत्वे ज्ञानवत्त्वविषया
पुरुषे च कर्तृत्वविषया पुरुषे बुद्धितत्वस्य बुद्धितत्वे च पुरुषस्य प्रतिबिंबलक्षणसंनिधानता
भ्रांतिरेव चैतन्यकर्तृत्वयोर्भिन्नाधिकरणकत्वसाधारणादिति सांख्याः तन्मतं दूषयितुमाह क
र्तृधर्मा इति नियंतारः कृतिसमानाधिकरणनियामका इत्यादयः कर्तृधर्माः कृत्याश्रयस्यैव ध
र्माः नियामकस्य नियम्यसामानाधिकरण्यनियमादिति भावः चेतिता च स एव न इति नः अस्मा
कं नैयायिकानां चेतिता चैतन्याश्रयः स एव कर्तैव अन्यथा कृतेः स्वसमानाधिकरणज्ञानसाध्यत्वं
न स्यात् चेतनोहं कर्तेति प्रतीतेर्बाधकं विना भ्रमत्वायोगश्चेत्यादि स्वयं बोध्यं धर्माधर्मादौ बुद्धि
तत्वधर्मत्वे दूषणांतरमप्याह अभ्युपेति बुद्धितत्वे धर्माधर्मादिस्वीकारे इत्यर्थः अनपवर्गः
स्यात् अनिर्मोक्षप्रसंगादित्यर्थः नित्यबुद्धितत्वधर्माधर्मजन्याभोगाश्रयस्य सर्वात्मनः सर्वदा
सत्वादिति भावः इदं च बुद्धितत्वस्य नित्यत्वांगीकारपक्षे बोध्यं तस्यानित्यत्वाभ्युपगमे दोषमाह

असंसारी स्याद्बाधवदिति संसारस्यैवोच्छेदप्रसंग इत्यर्थः यदि बुद्धिचैतन्यस्यानित्यत्वं तदा तज्जन्यमव
श्यं वाच्यं अनित्यभावस्य जन्यत्वनियमात् एवं च बुद्धिचैतन्योत्पत्तिपूर्वकाले बुद्धिचैतन्याभावेन तदाश्रि
तधर्माधर्मादेरप्यभावात् बुद्धिचैतन्योत्पादस्यैवासंभवः तदनुत्पत्तौ तु तत्कार्यशरीरेन्द्रियादेरभावेन
संसारस्योच्छेदप्रसंग इति भावः १४ मूलं नान्यदृष्टं स्मरत्यन्यो नैकं भूतमपक्रमात्॥ वासनासंक्रमो
नास्ति न च गत्यन्तरं स्थिरे १५ टीका ननु भवेत्तु धर्माधर्मादिमयश्चेतनधर्मः चेतनस्तु न नित्यविभुः किं
तु शरीरमेव गौरोहं जानामीत्यादिप्रतीत्या गौरत्वज्ञानत्वयोः सामानाधिकरण्यग्रहात् जडभूतकार्य
त्वेपि शरीरस्य ज्ञानवत्त्वं तु मदशक्तिवदिति वदतां चार्वाकाणां मतं दूषयति नान्यदृष्टमित्यादि अन्य
दृष्टस्यान्येन स्मरणादेव दत्तेनानुभूतस्य यज्ञदत्तेन स्मरणप्रसंगात् अनुभवस्मृत्योः सामानाधिकर
ण्यमवश्यमेष्टव्यं शरीरस्य चैतन्याभ्युपगमे तु बाल्यशरीरेऽनुभूतस्य यौवनशरीरे स्मरणं न स्यात्
बाल्ययौवनदशावस्थितयोः शरीरयोः दशाभेदेन भेदात् स्मरणस्यानुभवस्य कार्यस्मृतिव्यधिकर १७

णत्वादितिभावः ननु दशाभेदेप्येकमेव शरीरमतो न दोष इत्यत आह नैकभूतमिति बाल्ययौवनशरीरं
नैकमित्यर्थः तत्र हेतुमाह अपक्रमादिति पूर्वशरीरनाशादित्यर्थः परिमाणनाशं प्रत्याश्रयनाशस्य
हेतुत्वाद्यौवनदशायां बाल्यशरीरनाशानभ्युपगमे तु इति ह्रस्वत्वपरिमाणस्याप्यनाशोऽभ्युपेयः आ
श्रयनाशं विना परिमाणनाशासंभवात् तत्र तस्य हेतुत्वात् तथा च यौवनदशायां तदुपलंभप्रसंगः
दीर्घत्वह्रस्वपरिमाणानुपलंभप्रसंगश्च परिमाणवत्तिपरिमाणांतरानुत्पत्तिनियमेनैकत्रैककाला
वच्छेदेन परिमाणद्वयस्य विरुद्धत्वादितिभावः ननु स्मरणं प्रतिस्वाश्रयजन्यत्वस्य परंपरासंबं
धेनानुभवजन्यथासमानाप्यासपि हेतुत्वं कल्पनीयं तथा च बाल्यशरी[redacted]रानुभूतस्य यत्किंचित्तद्यय
यानुभूतत्वनियमेन तेन संबंधेन बाल्यशरीरानुभवजन्यवासनाया यौवनशरीरेऽपि सत्त्वान्नानुपप
त्तिरित्यत आह वासनासंक्रमो नास्तीति उक्तपरंपरासंबंधेन वासनायाः हेतुत्वेन संभवतीत्यर्थः
तथा च मात्रानुभूतस्य गर्भस्थेन स्मरणप्रसंग इतिभावः ननूक्तपरंपरासंबंधेनोपादानगतवा

सभागाहेतुत्वाभ्युपगमान्न दोष इत्यत आह न च गर्भस्थनरं स्थिर इति क्षणिकतया वासनासंक्रम[illegible]ह
पस्मरणीनगस्त्यं नरमुपपद्यते क्षणिकपरमाणुहृपसमूहरूपपूर्वशरीरस्य तादृशोत्तरशरीरोपा
दानत्वात् न स्थिरपक्षे तन्मते करादीनामेव शरीरोपादानत्वात् तथा च छिन्ने करादौ तेनानुभूतस्यार्थं
उ शरीरे स्मरणं न स्यात् खंडशरीरे करादेरुपादानत्वाभावेन तेन तु संबंधेन करगतवासनायाः अभा
वादिति भावः १५ मूलं न वैजात्यं विना तत्स्यान्न तस्मिन्ननुमा भवेत् विना तेन न तत्सिद्धिर्नाध्यक्षं लि
ङ्गं विना १६ टीका ननु क्षणिकतापक्ष एव तन्मते पूर्वोक्तरीत्या स्मरणासंभवात्तत्राह न वैजात्यं
विनेति वैजात्यं कुर्वद्रूपत्वजातिं विना न स्यात् न क्षणिकत्वं स्यात् क्षणिकत्वं न सिध्येदिति यावत्
अयं भावः क्षणिकत्वं तदैव सिध्येत् यदि कुर्वद्रूपत्वजातिरस्ति अन्यथा घटत्वावच्छिन्नं प्रति दंड
त्वादिनैव हेतुत्वं कल्पनीयं न च तत्संभवति कुसूलस्थबीजादप्यंकुरोत्पादापत्तेः सहकार्यंतर
कल्पनेन गतं क्षणिकत्वेन स्थिरपक्षेपि बाधकाभावादिति क्षणिकत्ववादिना कुर्वद्रूपत्वजातिर १८

वश्यमंगीकार्यमिति नन्वस्तु कुर्वद्रूपत्वं जातिः तथासति का क्षतिरित्यत आह नतस्मिन्निति तस्मिन्
कुर्वद्रूपत्वे सति अनुमानं न भवेत् धूमादिना वन्ह्यादेरनुमानं न भवेत् वन्हिधूमयोर्व्याप्तिग्रहासं
भवादित्यर्थः अयं भावः उपस्थितवन्हित्वादिकं विहाय केनचिदज्ञातेन वन्हेर्हेतुत्ववदुपस्थि
तधूमत्वादिकं विहाय केनचिदज्ञातेन कार्यतावाच्या तथा च धूमत्वावच्छेदेन वन्हिकार्यग्रहे अनु
कूलतर्काभावेन वन्हिधूमयोर्व्याप्तिग्रहासंभव इति ननु चार्वाकस्य प्रमैतद्दिष्टमेवेत्यत आह
विनातेनेति तेन विना अनुमानेन विना नतत्सिद्धिः क्षणिकत्वसिद्धिः तथा चानुमानस्य प्रमा
णात्वेन क्षणिकत्वसिद्धिरेव न स्यात् कुर्वद्रूपत्वाद्यनुमानेनैव सामग्रीप्रविष्टस्य ततः प्राग्विद्य
मानानस्य सविकल्पक कल्प्यं न च क्षणिकमिति सविकल्पकं कस्यचिदप्यस्तीत्यर्थः अपि च व्री
हित्वं विहाय कुर्वद्रूपत्वं यदि तद्विहाय व्रीहित्वस्य कुसूलस्थेसत्वेन सामग्रीनिविष्टेन धान्येन छित्त

पमत्वेन कुर्वद्रूपत्वं न जातिः सांकर्यादिति संक्षेपः १८ मूलं स्थैर्ये दृष्टयोर्न संदेहो न प्रामाण्ये विरोधतः।
एकतानिश्चयो येन क्षणिके न स्थिरे मतः १७ टीका ननु मास्तु क्षणिकत्वं स्थैर्यं तु न सिध्यति संदेह
पराहतत्वादिति तत्राह स्थैर्ये दृष्टयोरिति न तावत् स्थैर्ये संदेहः स एवायं घट इति प्रत्यभिज्ञारूप
स्य तन्निश्चयस्य सत्वात् नापि तथाविधप्रत्यभिज्ञारूपदृष्टौ संदेहो नुव्यवसायेन तन्निश्चयात्
ननु तत्र प्रामाण्ये संदेहस्तत्राह नेति प्रामाण्ये ज्ञानप्रामाण्यमात्रे न संदेहः किंतु प्रत्यभिज्ञा
प्रामाण्येऽसहिष्णुत्वमाह एकतेति येन प्रमाणेन विरुद्धधर्मविरहादिना क्षणिकस्यैकघटस्यैकक्षणेन ना
नात्वं किंत्वेकतानिश्चयः तेन प्रमाणेन स्थिरे स्थिरपक्षेपि नानावर्तिनो घटस्यैकतानिश्चयो मतः संभवति
एकस्य नानादेशानानाभवनानाकालसंबंधस्याप्यविरोधात् एवं च विरुद्धधर्मविरहेण तत्प्रामाण्य
निश्चयेन तत्प्रामाण्येपि संदेह इति भावः १७ ननु उपदर्शितरीत्यासिध्यत्वदृष्टं परं तु तस्य परलोक
कारणत्वमनुपपन्नं कारणत्वस्य पारमार्थिकत्वेन पारमार्थिकादृष्टवृत्तित्वासंभवात् न च कारणा १९

त्वं पारमार्थिकं तथात्वे तस्य नीलादिवत्सर्वसाधारण्यापत्तेरत आह हेतुशक्तिमिति पारमार्थि
कं नीलादिवैधर्म्येण कारणत्वमपारमार्थिकमित्यभिप्रायो न सम्यक् कार्यकारणभावाभावे नीला
ग देरप्यपारमार्थिकत्वापत्तेः अकारणं हि गगनवत्तिसंस्यात् अकारणं हि शशविषाणवत्तुच्छं स्यात्
तेनोभयमानाभावेन न संभवति द्वितीयं स्यादित्या[illegible]ह मूले हेतुशक्तिमनादृत्य नीलाद्यपि न व
घु स्तु सत् ॥ तदुक्तं तत्रैतद्वक्तुमिति सौरगांतर्किं १८ हेत्विति ननु भवतु कारणत्वमपि पारमार्थिकं
तत्तु नः स्वाभाविकमेव वाच्यं तथा च कारणात्सर्वकार्योत्पत्तिप्रसंगः स्वभावसिद्धस्य तस्य सर्वदा
विद्यमानत्वात् तत्राह तदुक्तमित्यादि तदुक्तं सहकारिसुक्तं तत्कारणं तत्र कार्ये शक्तं तथा च स
हकार्यभावान्न सर्वदा कारणात्कार्योत्पादनप्रसंग इति भावः ननु कारणत्वस्य स्वाभाविकस्य नीला
दिवत्सर्वसाधारण्यप्रसंग इत्यत्रेष्टापत्तिमाह इतिसाधारणमिति न हि नीलादेः सर्वत्र विद्यमान

२० त्वे पीतत्वादावपि नत्वपत्तेरपि तु सर्वैर्नीलत्वादिना प्रतीयमानत्वं कारणत्वेपीदं साधारण्यं संभवत्येवम
वैः कारणस्य कारणत्वेन प्रतीयमानत्वात् दंडः सकलकार्यकारणं स्यादिति साधारण्ये त्वापादकत्वाभावादिति
भावः १८ मूलं पूर्वभावो हि हेतुत्वं मीयते येन केनचित् ॥ व्यापकस्यापि नित्यस्य धर्मिधीरन्यथा न हि १९
टीका ननु दृष्टं नात्मसमवायिकारणकं आत्मनो नित्यत्वेन तथा कालिकव्यतिरेकासंभवेन यदन्वये यदन्वयो य
द्व्यतिरेके यद्व्यतिरेकस्तत्कारणमिति कारणलक्षणासंभवादित्यत आह पूर्वभावो हीति हेतुत्वं कारणत्वं
पूर्वभावः अनन्यथासिद्धनियतपूर्ववर्तित्वरूपं न तु व्यतिरेकगर्भमित्यर्थः ननु मास्तु लक्षणप्रविष्टत
या व्यतिरेकापेक्षा ग्राहकतया तु स्यात् अन्वयव्यतिरेकसहचारेण ग्राहकत्वादत आह मीयते येन केन
चित्यादि व्यापकस्यापि नित्यस्यापि निरुक्तहेतुत्वं येन केनचित् अन्वयव्यतिरेकघटितभिन्नेन मीयते गृह्यते
तथा च कारणताग्राहकमपि न व्यतिरेकानुविधायित्वं किं त्वन्वयानुविधायित्वमेवेति नात्मनि हेतुताग्रहा २०

संभवद्वृत्तिभावः ननु व्यतिरेकघटितभिन्नधर्मस्य कारणताग्राहकत्वे प्रमाणाभाव इत्यत इत्त आह धर्मि
धीरित्यादि अन्यथा व्यतिरेक[redacted] अघटितस्य कारणत्वाग्राहकत्वे आकाशादिरूपधर्मिसिद्धिर्न
स्यादित्यर्थः असंभावः यदि व्यतिरेकाघटितस्य न कारणताग्राहकत्वं किंतु व्यतिरेकघटितस्यैव त
नदा गगनादेस्तदभावेन कारणताग्रहस्यासंभवात् कारणत्वाभावे शङ्कः समवायिकारणजन्यो भा
वः कार्यत्वादित्याद्यनुमानेन शब्दसमवायिकारणतया गगनादिसिद्धेर्विलोपप्रसंग इति गगनादिसि
द्ध्यन्यथानुपपत्त्या व्यतिरेकाघटितस्यैव कारणताग्राहकत्वमुपेयमिति वस्तुतस्तु व्यतिरेकग्र
हवारस्य कारणताग्राहकत्वपक्षेपि न क्षतिः कारणतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताक का
रणव्यतिरेकसहचारस्य कारणतावच्छेदकतादात्म्यसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकव्यतिरेकस्य
भेदत्वलक्षणस्य घटादौ सुलभत्वेन तदंतर्भावेन व्यतिरेकसहचारग्रहसंभवादिति बोध्यं ग्रंथ

कुसु॰

२२ वृद्धाशयस्तु व्यतिरेकगर्भकारणत्वपक्षेऽप्यवृत्तिगगनादीनां तादात्म्येनापि कारणत्वं दुर्वचं का
र्यतावच्छेदकसंबंधेन कार्यसंबंधिनि विशेषणतया वर्त्तमानस्याभावस्य कारणतावच्छेदकतत्तत्सं
बंधावच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेदकरूपवत्वस्य कारणताशरीरत्वात् वृत्त्यनियामकसंबंधस्याभा
योगि वप्रतियोगितानवच्छेदकतया तादात्म्यसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताया अप्रसिद्धेः कारणताशरीरेऽत्यं
ताभावप्रतियोगित्वस्य प्रवेशे तु सुतरां न तादात्म्येन कारणत्वसंभवस्तेन संबंधेनात्यंताभावाप्रसि
द्धेरिति न च वृत्त्यनियामकस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेऽपि तत्तत्कार्यप्राक्कालावच्छिन्नतत्तत्कार
णतावच्छेदकसंबंधेन प्रतियोगिव्यधिकरणत्वमेव निवेशनीयं न तु कारणतावच्छेदकतत्तत्संबंधा
वच्छिन्नेति अतोऽवृत्तिगगनादेः तादात्म्येन हेतुत्वं सुघटमिति वाच्यं तथा सति कालिकसंबंधेन शा
ब्दादिकं प्रति कारणत्वं न स्यात् काले कालिकसंबंधेन प्रतियोगिव्यधिकरणाप्रसिद्धेरिति संक्षेपः १९ २१

मूलं इत्येषासहकारिशक्तिरसमामायादुरुन्नीतितो मूलत्वात्प्रकृतिः प्रबोधभयतोऽविद्येतियस्यो
दिता ॥ देवोसौविरतप्रपंचरचनाकल्लोलकोलाहलः साक्षात्साक्षितयामनस्यभिरतिंबध्नातुशां
तोमम ॥२०॥ इतिकुसुमांजलौप्रथमस्तबकः ॥१॥ ॥टीका एवंचमायाविद्यादिपदमप्युदृष्ट
पर ॰मितिनमायिकंजगदित्यादिवाक्याविरोधोपीत्याह इत्येषेति इत्येषाअदृष्टलक्षणायस्ये
श्वरस्यसहकारिरूपाशक्तिः कारणं असमाअन्यासदृशीअतोमायेत्युदिता असमत्वेहेतुमा
ह दुरुन्नीतितइति दुःखेनतिरूप्यत्वादित्यर्थः मूलत्वात्सर्वेषांकारणत्वात् प्रकृतिः प्रकृतिप
दवाच्या तेनसांख्योक्तातिरिक्तप्रकृतिर्दूषिता प्रबोधः तत्वज्ञानं तस्यभयात् [redacted] तस्यवि
रोधात् अविद्येति उदितेतिसंबंधः एतेनवेदांतोक्तातिरिक्तामूलाविद्यादूषिता असौदेवः
विरतप्रसंगस्य रचनायाः कल्लोलः परंपरातस्यकोलाहः किंवदंतीयत्रतादृशः साक्षितया

कुसु॰

२२ स्वयमेव निर्णायकीभूय मम मनसि साक्षाद्भिरतिं साक्षात्कारज्ञानमेव ध्यातुर्जनयतु २० इति प्र
थमस्तबकव्याख्या मूलं प्रमायाः परतंत्रत्वात्सर्गप्रलयसंभवात् तदन्यस्मिन्ननाश्वासान्न
विधांतरसंभवः १ टीका नन्वायात्वदृष्टं तथापि नेश्वरसिद्धिः नचाचेतनं चेतनाधिष्ठितमेव का
र्यजनकमिति नियमबलात्तु उक्तरीत्येश्वरसिद्धिरिति वाच्यं तादृशनियमे प्रमाणाभावात् नचा
प्तोक्तत्वेन शब्दप्रामाण्येतं त्रमिति वेदप्रामाण्यान्यथानुपपत्त्येश्वरसिद्धिरिति वाच्यं तस्य स्वतंत्रत्वे
प्रमाणाभावात् नित्यनिर्दोषत्वेनैव प्रामाण्योपसंभवात् इत्यत आह प्रमायाइति प्रमायाः प्रमा
त्मकत्वात् तस्य परतंत्रत्वात् गुणजन्यत्वनियमात् अयंभावः शाब्दप्रमां प्रति वक्तृयथार्थज्ञा
नं गुणविधया हेतुः अन्यस्य तथात्वासंभवात् तेथा चेश्वराभावे वेदात्कथं शाब्दप्रमोत्पादः
स्यात् वक्तृरभावेनोपदर्शितकारणाभावादितस्तुपदर्शितकारणसंपत्त्यर्थमीश्वरोऽवश्यमं
गीकर्त्तव्य इति ननु प्रवाहाविच्छेदात्पूर्वपूर्वाध्यापकयथार्थज्ञानमेव गुणविधया हेतुरिति ने २२

श्वरसिद्धिरत आह सर्गप्रलयसंभवादिति सर्गप्रलययोर्व्यवस्थाप्यत्वादित्यर्थः एवं च प्रलये
ऽध्यापकोच्छेदे सर्गादौ प्राथमिकेऽस्य वेदे वाक्यार्थज्ञानं गुरुणः स वक्ता भगवानित्यर्थः ननु स
र्गादौ पूर्वसर्गोपार्जितयोगजधर्मवशाद्विनाऽसाक्षात्कृताशेषपदार्थाः कपिलादयो वक्तारो भवि
ष्यंतीति किमीश्वरेणेत्यत आह तदन्यस्मिन्निति प्रति प्रतिसर्गं तस्यैकत्वे स एव भगवाननेकत्वे तु ता
वत्कल्पनागौरवमिति भगवानेक एव कल्पनीयः यदि वा सर्वज्ञ एव सर्गादौ कश्चिद्वेदवक्ता
तर्हि स्वीक्रियते तदुच्चरिताभ्यास इत्यर्थः तस्मादीश्वरं विना न वेदप्रामाण्यमित्याह न विधान्तरसंभ
व इति अपि च प्रमात्वं गुणजन्यत्वादिनाऽनुमेयं तथा च तद्वृत्तिधर्मानामपि गुणजन्यत्वसिद्धिः ननु भव
त्वेवं प्रामाण्यस्य परतस्त्वं तदेव न संभवति मीमांसकैः प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वाभ्युपगमात् तथाहि प्रामाण्य
स्य स्वतस्त्वं प्रामाण्यग्रहप्रतिबंधकाभावकालीनप्रामाण्याश्रयीभूतज्ञानग्राहकसामग्रीग्राह्यत्वं
तच्च गुरुमते ज्ञानं स्वप्रकाशं तथा च तदेवास्य ज्ञानं प्रामाण्यं च गृह्णातीति प्रामाण्ये प्रामाण्यग्रहप्रति

कुसु·

२३ बंधकाभावकालीनप्रामाण्याश्रयीभूतयावज्ज्ञानविषयत्वव्यक्त्यं स्वतस्त्वं मुरारिमतेनुव्यवसाये
नप्रमात्वविशिष्टज्ञानं गृह्यत इति प्रामाण्यग्रहप्रतिबंधकाभावकालीनप्रामाण्याश्रयज्ञानविष
यकयावज्ज्ञानग्राह्यत्वव्यक्त्यं स्वतस्त्वं भट्टमते ज्ञाततासाज्ञानजन्यातीततात्वादित्यनु [redacted]
मित्या ज्ञानं गृह्यत इति ज्ञाततालिंगकानुमितिग्राह्यत्वव्यक्त्यं स्वतस्त्वमवाधितमतेन प्रामाण्यानु
मित्यनुरोधेन गुणाजन्यत्वासिद्धिरिति चेन्न तदुक्तं प्रामाण्यसंशयात् घटत्ववद्विशेष्यकत्वावच्छिन्न
घटत्वप्रकारकत्वादि ज्ञानं विनाप्यनुव्यवसायेनासंभवेन मुरारिमतस्य निर्युक्तिकत्वाच्च।
एवं भट्टमतमपि न साधु ज्ञाततायां निर्युक्तिकत्वेनासिद्धत्वात् तल्लिंगकानुमित्या प्रामाण्यग्रहस्यसु
नं तरामसिद्धत्वाच्च न च ज्ञाततायामयाघटो ज्ञात इति प्रत्यक्षसिद्धा प्रत्यक्षज्ञानानंतरं च घटो घटत्वप्रका ४
रकघटविशेष्यकज्ञानविषयः घटत्वसमानाधिकरणघटत्वप्रकारकज्ञाततात्वादित्यनुमा २३
ग

४ रूपप्रामाण्यप्रकारकत्वादि

नात्प्रामाण्यग्रहइतिवाच्यं सान्नोघटइतिप्रत्यक्षस्यसामान्यविषयत्वेनैवोपपत्तेर्ज्ञानत्वापदार्था
साधकत्वात् अन्यथाघटःदृष्टइतिप्रतीतिविषयत्वेन दृष्टत्वाख्यातिरिक्तपदार्थस्यापिसिद्ध्याप
त्तेरित्यादन्यत्रविस्तरः स्यादेतत् प्रामाण्यग्रहस्तु प्रमायागुणजन्यत्वानुमानतः कथंवर्णा
नांनित्यत्वे तथावर्णसमुदायरूपवेदस्यापिनित्यतया नित्यनिर्दोषवेदजन्यत्वेनैव शाब्दबोधप्रमा
याः प्रामाण्यग्रहसंभवात् तस्माद्व्यभिचारेणेतिचेन्न उत्पन्नोगकारो विनष्टोगकार इत्यादिप्रतीती
नांविनागकारादेरुत्पत्तिविनाशस्वीकारमनुपपन्नतयातेषांतथाविधानित्यत्वस्वीकारस्यावश्यकत्वात्॥न
चतादृशप्रतीतीनांपरंपरासंबंधेनवायुसंयोगोत्पत्त्यादिविषयकत्वेनैवोपपत्तौवर्णानित्यत्वाभ्युपगमोव्यर्थो
नएवसोयंगकारइतिप्रत्यभिज्ञायाः स्वरसिकप्रामाण्यमपीतिवाच्यं॥गकारादिप्रत्यक्षत्वस्यवायुसंयो
गकार्यतावच्छेदकत्वापेक्षयागत्वादेरेववायुसंयोगकार्यतावच्छेदकत्वेलाघवात्प्रत्यभिज्ञातुसातोत्याव

कु०व्या० लंबनानाभेदार्थेत्यन्यत्रविस्तरः॥१॥ ॥मूलं॥वर्षादिवद्भवोपाधिर्वृत्तिरोधः क्षुप्तिवत्॥उद्भिद्वृश्चिकवद्वर्ण
मायावत्समुपादयः॥२॥ ॥टीका॥ननु सति प्रलये उक्तरीत्येश्वरः सिद्ध्यति॥स एव तु नास्ति प्रमाणाभावा
॥२५॥ त् तत्स्वीकारेहोरात्रमव्यवहिताहोरात्रपूर्वकमिति नियमभंगापत्तेः सर्गादिनाहोरात्रेतद्व्याघातः॥ब्राह्मण
जन्यत्वे सति ब्राह्मणीजन्यस्यैव ब्राह्मणत्वाभ्युपगमेन सर्गाद्यकाले समुत्पन्नस्य तज्जन्यत्वाभावेन ब्राह्म
णत्वाभावात्॥इदानीतनानां स्तत्तरां तज्जन्यत्वाभावसंभवात्॥एवं ब्राह्मणव्यवहारविलोपापत्तिश्च प्रयोजक
वृद्धयोरभावेन संकेतग्राहकप्रयोज्यवृद्धप्रयोजकवृद्धस्य व्यवहाराभावात्घटादिनिर्माणनैपुण्यस्यपू
र्वपूर्वतद्दर्शनसापेक्षस्य सर्गाद्यकालेऽसंभवेन घटादिसंप्रदायोच्छेदकप्रसंगाच्चेत्यत आह॥वर्षादि
वदिति॥यदहोरात्रं तदव्यवहिताहोरात्रपूर्वकमिति न व्याप्तिः॥सहचारदर्शनमात्रेण व्याप्तिग्रहस्वीका ॥२५॥
रे वर्षादिनमव्यवहितवर्षादिनपूर्वकमित्यादिव्याप्त्यादेरपि प्रसंगादित्यत आह॥वर्षावदिति॥तत्र
कर्कसिंहान्यतरावस्थित रविसंक्रमसंबंधपूर्वकत्वमुपाधिरतो न तथा व्याप्तिरिति चेत्तर्हि प्रकृतेपि राम

तुल्यं अहोरात्रत्वेनाव्यवहिताहोरात्रपूर्वकत्वे साध्येऽव्यवहितसंसारपूर्वकत्वरूपोपाधेः सत्वादित्यत आह॥
भवोपाधिरिति तथा चोपाधिसत्वान्न तथाविधानुमानादहोरात्रेऽव्यवहिताहोरात्रपूर्वकत्वं साधयितुं श-
क्यत इति भावः॥ कालस्य भोगव्याप्यत्वं दूषयति॥ वृत्तिरोध इति॥ वृत्तिरोधः अदृष्टरोधः सुषुप्तिवत् सुषु-
प्तिकालवत्॥ तथा च सुषुप्तौ प्रलये यथा कतिपयादृष्टानां निरोधः॥ तथा कदाचित्समस्तादृष्टनिरोधोऽसंभ-
वतीति तथाविधानुमानं प्रयोजकमिति भावः॥ इदानीतनानां ब्राह्मणत्वाभावप्रसंग इति बाधकं निर-
स्यति॥ उद्भिदिति॥ यथा उद्भिदाख्यः कृमिकविशेषस्तंडुलकणेभ्यस्तथाविधधर्मकविशेषवीजेभ्यश्चोत्पद्यते॥
गोमयाच्च वृश्चिकोत्पत्तिः॥ तथा सर्गाद्यकाले वलाददृष्टविशेषात् इदानीं च ब्राह्मणाद्ब्राह्मणस्योत्पत्तिरि- के
त्यर्थः॥ न चैवं सति ब्राह्मणस्य हेतुतायां सर्गाद्यकालीनब्राह्मणे व्यभिचार इति वाच्यं॥ सर्गाद्यकालीनब्रा-
ह्मणत्वात् तद्वैजात्यावच्छिन्नं प्रति ब्राह्मणत्वेन हेतुत्वस्य कल्पनीयतयानुपपत्तेरभावात् अदृष्टविशे-
षजन्यतावच्छेदकजातिस्तु सर्वब्राह्मणसाधारणी तस्या इदानीं ब्राह्मणव्यावृत्तत्वे मानाभावात् न चैवं

ब्राह्मणं प्रति ३

सति ब्राह्मणं विनाप्यदृष्टविशेषेण सर्गाद्यकाले ब्राह्मणोत्पत्तेरिदानीमप्यदृष्टविशेषवलाद्ब्राह्मणं विना ब्रा
ह्मणोत्पत्त्यापत्तिरिति वाच्यं॥अदृष्टविशेषेण फलेजननीये तथाविधकालविशेषब्राह्मणान्यतरस्य
॥२५॥ सहकारितयानुपपत्त्यभावात्॥विजातीयकारणजन्यत्वे वैजात्यं स्यादिति चेन्न॥अदृष्टविशेषस्य सजा
तीयतत्प्रयोजकस्य सत्वे सजात्यस्य वारयितुमशक्यत्वादित्याद्यन्यत्र विस्तरः॥प्रलयाभ्युपगमे व्यव
हारोच्छेदापत्तिरूपबाधकमुद्धरति॥मायावदिति॥घटानयनादिसंपादकस्य सूत्रसंचारिसदारुपुत्रं
प्रतिघटमानयेत्यादीनियोगस्यकारकात् मायाविनीयथेतरेषांशक्तिग्रहादयः॥तथा सर्गादौ प्रयो
ज्यप्रयोजकभावाद्यवस्थितनानाशरीराधिष्ठितात् घटाद्यानयनसंपादकघटमानयेत्यादिवाक्यनियो
द्वि जकेश्वरादेवेतरेषांशक्तिग्रहादयइत्यर्थः॥आदिपदाद्वृद्धशिक्षाद्यस्मदाद्यदृष्टोपार्जितशरीर ॥२५॥
वताभगवतैवेत्यर्थः॥२॥ ॥मूलं॥जन्मसंस्कारविद्यादेःशक्तेःस्वाध्यायकर्मणोः॥ह्रासदर्शनतोह्रा
सःसंप्रदायस्य मीयताम्॥३॥ ॥टीका॥ननुवर्षाप्रथमदिनंप्रमाणसिद्धंभवप्रथमदिनं प्रलयासिद्धः राम

वसिद्धमित्यतः ।प्रलयसाधकमाह ॥ जन्मेत्यादि ॥ संप्रदायस्य वेदादिसंप्रदायस्य ह्रासः ॥ अत्यंतोच्छेदः ॥ मी
यतामनुमीयतां वेदादिसंततिरत्यंतमुच्छेद्यते ॥ ध्वंसप्रतियोगित्वात् ॥ प्रदीपसंततिवदित्यनुमानादिति
भावः ॥ अत्र पक्षे हेतुसिद्धिपरिहारार्थमाह ॥ जन्मेत्यादि ॥ तत्र जन्मह्रासः ॥ पूर्वमिव मानसीनां अपत्यार्थ
प्रावृत्तमैथुनसंभवानां च प्रजानामभावात् ॥ संस्कारह्रासः ॥ पूर्वमिव चरुप्रभृतिषु तथा क्षेत्रेषु गर्भप्रभृ
तिषु च संस्काराभावात् ॥ यथाकथंचिदपत्योत्पत्त्यनंतरमेवाफनिकानां लोकव्यवहारमाश्रित्य यथाक
थंचित्संस्कारकरणात् ॥ विद्याह्रासः ॥ प्रागिव सहस्रनुगखस्य षडंगवेदस्याध्ययनाभावात् ॥ क्वचिदे
कस्याः शाखायाः सत्वात् ॥ आदिपदात् वृत्तिह्रासो धर्मह्रासश्च तत्र ब्राह्मणा पूर्वमुंछवृत्तयः इदानीं सेवा
दिवृत्तय इति ॥ धर्मह्रासश्च पूर्वं चतुष्पात् ॥ ततस्त्रियात् ॥ ततो द्विपात् इदानीं त्वेकपात् श्रद्धादिमलव्याकु
ल इति क्रमेण बोध्यः ॥ शक्तेर्बलरूपाया ह्रासः भीमादीनामिवास्मदादेरभावात् ॥ बुद्धिरूपाया ह्रासः ॥
व्यासादीनामिवाभावात् ॥ स्वाध्यायो ध्ययनसामर्थ्यं तस्य ह्रासः तेषामिवाभावात् ॥ कर्मयागादितस्या

कु॰ मं॰ पकार्यः प्राचीनैरिवाफणिकैर नादेयानत्॥३॥ ॥मूलं॥ कारंकारमलौकिकाद्भुतमयं मायावशात्संहरन्
हारंहारमपीन्द्रजालमिवयः कुर्वन्जगत्क्रीडति॥ तं देवं निरवग्रहस्फुरदभिध्यानानुभावंभवं विश्वस्यैकं
॥२६॥ वं शिवं प्रतिनमन् भूयासमंतेष्वपि॥४॥ ॥इति द्वितीयस्तवकः समाप्तः॥२॥ ॥टीका॥ द्वितीयस्तवका
र्थसंग्रहश्लोकमाह॥ कारंकारमिति॥ यः परमेश्वर अलौकिकाद्भुतमयं लोकनिर्माणायोग्यं विलक्षणं जग
त्॥ कारंकारं कृत्वा कृत्वा मायावशात्तत्तत्कालसहकृतसंजिहीर्षासमवहितादृष्टवशात् संहरन् हारं
हारं हत्वा हत्वा कुर्वन् क्रीडति॥ तं देवं निरवग्रहस्फुरदभिध्यानानुभावं निरवग्रहो निःप्रतिबंधस्फुरतां
पुरुषारणं अभिध्यानानुभावइच्छानुभाव इच्छाभवो यस्मात्तादृशं भवं जगन्मूलकारणं शिवं प्रतिनमन्
नमस्कारं कुर्वन् अंतेषु अंतकालेषु भूयासमित्याशंसा॥५॥ ॥इति द्वितीयस्तवकव्याख्यासमाप्ता॥२॥ ॥२६॥
॥मूलं॥ योग्यादृष्टिः कुतोयोग्ये प्रतिबंदिः कुतस्तरां॥ क्वायोग्यं बाध्यते श्रृंगं क्वानुमानमनाश्रयम्॥१॥ ॥
टीका॥ नन्वनुपलब्धिरूपबाधकसत्वात्कथमीश्वरसिद्धिः॥ यद्यैंद्रियकपदार्थसिद्धावेवानुपलब्धिर्बाधिका राम

अ नन्वतींद्रियेश्वरसिद्धावितिविभाव्यते तदातींद्रियशशशृंगाभावस्याप्यसिद्ध्यापत्तिः॥ यदि च योग्यानुपलब्ध्या
शशशृंगाभावो न सिद्ध्यति अपितु साधकाभावाच्छशशृंगादेरभावः॥ अत्र तु वक्ष्यमाणेश्वरसाधकानुमा
नस्य जागरूकत्वाददोष इत्युच्यते॥ तदा ईश्वरे स्वीयेष्टसाधनताज्ञानशरीराद्यभावेन कर्तृत्वाभावसिद्ध्या
कर्तृत्वस्यापि शशशृंगत्वापत्तेरित्याशंक्यानुपलब्धिमात्रस्याभावसाधकत्वेति प्रसंगात्॥ योग्यानुपल
ब्धिरेवाभावसाधिकाभ्युपेया सा चेश्वरे न संभवतीत्यभिप्रेत्याह॥ योग्यादृष्टिरिति॥ योग्यादृष्टिरयोग्ये
परमेश्वरे कुतः तथा चेश्वरोप[illegible]लंभाप्र[illegible]सिद्ध्या प्रतियोगितद्व्याप्येतर प्रतियोग्युपलंभकयावत्सामग्री
विशिष्टप्रतियोग्युपलंभाभावात्मिकाया योग्यानुपलब्धेरीश्वराभावग्राहिकाया प्रसिद्ध्या नेश्वरे योग्या
नुपलब्धिर्बाधिकेति भावः॥ यदि नातींद्रियप्रतियोगीकाभावसिद्धिस्तदायोग्यशशशृंगाभावसिद्धिरपि
मास्त्विति प्रतिबंदिसमाधानमाह॥ बंदिरिति॥ यतः क्वायोग्यं शशशृंगं बाध्यते क्वायोग्यं शशशृंगं न बाध्यते
किंतु योग्यानुपलब्धिवशात् शशे एव शृंगाभावः सिद्ध्यतीत्यतः प्रतिबंदिः कुतस्तरां॥ अतींद्रियशशशृं

कु०मं० गाभावोपिन सिद्ध्येदितिप्रतिवंदिः स्फुटतरां नास्तीत्यर्थः॥ तथाप्युपदर्शितरीत्येश्वरे कर्तृत्वाभावसाधने कथं पार
मार्थिकेश्वरसिद्धिरित्याशंक्याह॥ क्वानुमानमिति॥ तस्यासिद्धौ स्वीयेष्टसाधनताज्ञानाभाव शरीराद्यभाव
॥२७॥ हेतुकं कर्तृत्वाभावानुमानं न संभवति आश्रयासिद्धेः॥ न हि पक्षज्ञानं विनानुमितिः केनाप्यभ्युपेयते पक्ष
ज्ञानस्यापि हेतुत्वात्॥ सिद्धौ तु धर्मिग्राहकप्रमाणबाध इति भावः॥ [redacted] ॥१॥ ॥मूलं॥ व्यावर्त्याभाववत्तैव भाविकी हि विशेष्य
ता॥ अभावविरहात्मत्वं वस्तुनः प्रतियोगिता॥२॥ ॥टीका॥ विकल्पैः ख्यात्या परमेश्वररूपपक्ष
ज्ञानसंभवादित्यत आह॥ व्यावर्त्येति॥ व्यावर्त्यं कर्तृत्वं तत्तदभाववत्तैव भाविकी पारमार्थिकी विशेष्य
ताईश्वरे आश्रयतेति कारिका पूर्वार्द्धार्थः॥ अयंभावः॥ उपदर्शितरीत्या ईश्वरे कर्तृत्वाभावसाधने कर्तृ ॥२७॥
त्वाभावेनेश्वरस्य पारमार्थिकत्वं॥ अन्यथा सदसतोः संबंधाभावेन पारमार्थिककर्तृत्वाभावस्यापारमा
र्थिकेश्वरे संबंधाभावेन तत्साधनासंभवात्॥ न चालीककर्तृत्वाभाव एव साध्यत इति वाच्यं॥ अलीकक राम
[redacted] शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो विकल्पः॥ अत्यंतासत्यपि ह्यर्थे ज्ञानं शब्दः करोति हि॥

र्तृत्वाभावसिद्धेः पारमार्थिकेश्वराभावसिद्ध्यविरोधितया तथाविधसिद्धेरनुद्देश्यत्वादिति ॥ अथ ईश्व
रे कर्तृत्वाभावेन साध्यते अपि त्वनुपपत्त्यादिवशादीश्वराभाव एव साध्यते तथा च कथं पारमार्थिकेश्व
रसिद्धिरित्यत आह ॥ अभावेति वस्तुनः ॥ वस्तुन एव तथा चेश्वराभावसिद्धौ ईश्वरे अभावप्र
तियोगित्वमपि सिध्यति तच्चाभावाभावात्मकत्वस्वरूपं वस्तुन एवेति ईश्वराभावसिद्धावपि ई
श्वरस्य पारमार्थिकत्वमप्रत्यूहमेवेति भावः ॥ ननु कथं प्रतियोगित्वमभावाभावात्मकत्वरूपं ॥ अन्यो
न्याभावप्रतियोगिन्यव्याप्तेः ॥ तत्प्रतियोगितावच्छेदके चातिव्याप्तेः अन्योन्याभावाभावस्य तत्प्रति
योगितावच्छेदकस्वरूपत्वादिति चेन्न ॥ प्रतियोगित्वपदेन संसर्गाभावप्रतियोगित्वस्य विवक्षित
त्वात् ॥ केचित्तु ॥ अभावबुद्धिं प्रति प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिज्ञानस्य हेतुत्वादी[illegible]
श्वरज्ञानं विना ईश्वराभावज्ञानासंभवात् तदुपपत्त्यर्थमीश्वरज्ञानमवश्यमंगीकार्यमिति पारमा
र्थिकस्येश्वरस्यावश्यकता ॥ अन्यथा तज्ज्ञानासंभवात् ॥ न चासत्ख्यात्यात्मकेश्वरज्ञानादेव तदभा

वबुद्धिर्भविष्यतीतिवाच्यं॥असतोभानानंगीकारेणअसत्ख्यातिसामग्र्याअकल्पनोपेतयातथात्वासंभवा
दितिवदंति॥४॥ ॥मूलं॥दुष्टोपलंभसामग्रीशशशृंगादियोग्यता॥नतस्यांनोपलंभोस्तिनास्तिसानुपलं
॥२८॥ भने॥४॥ ॥टीका॥योग्यानुपलब्धिर्नयोग्यस्यानुपलब्धिःजलपरमाणौपृथिवीत्वाभावग्रहप्रसंगात्॥ना
पियोग्येनुपलब्धिःस्तंभेपिशाचाभावप्रत्यक्षप्रसंगात्॥अपितुयोग्या च सावनुलब्धिश्चेति॥अनुपलब्धौ
योग्यताचप्रतियोगितद्व्याप्येतरप्रतियोगिग्राहकयावत्समवधानं न चैषायोग्यताशशशृंगाभावग्रहे संभ
वतिशशशृंगोपलंभसामग्रीहिदुष्टादोषघटितातस्यांसत्यांकथंशशशृंगानुपलंभः अनुपलंभेचसतिता
दृशोपलंभसामग्री [redacted] वनास्तीतिकथंयोग्यतेत्याह दुष्टोपलंभेतिशशशृंगादि
योग्यताशशशृंगादिस्थलेअनुपलब्धियोग्यतादुष्टादोषघटितातपलंभसामग्रीशशशृंगोपलंभस्यत्रमत्वे ॥२८॥
नतज्जनकसामग्र्यादोषघटितत्वनियमात्॥प्रतियोगिग्राहकस्यैवोक्तयुक्त्यायोग्यतात्वनिर्वचनात्॥तस्यांस
त्यांनोपलंभः॥उपलंभाभावइतिनास्तिअनुपलंभने [redacted] अनुपलब्धौसापूर्वोक्तायोग्यतैवनास्तीत्यर्थः॥ राम

तथाचपदानादृग्सामग्रीतदानप्रतियोग्युपलंभाभावः यदितुनतादृग्सामग्रीतदाननिरुक्तयोग्यानुपलब्धि
रितिनयथाशशशृंगाभावसिद्धिस्तथानिरुक्तयोग्यानुपलब्धिविरहादीश्वराभावोपिनसिद्ध्यतीतिभावः॥३॥ ॥
मूलं॥इष्टसिद्धिःप्रसिद्धेऽग्रोहेतुत्वसिद्धिरगोचरे॥नान्यासामान्यतःसिद्धिर्जातावपितथैवसा॥४॥ ॥टीका॥ननु
तथाप्यात्मानोनसर्वज्ञाःनसर्वकर्तारश्चेतनत्वादहमिवेत्यनुमानादीश्वरेसर्वज्ञत्वाद्यभावसिद्धेःफलतःपा
रमार्थिकेश्वराभावसिद्धिरित्यतआह इष्टसिद्धिरिति॥प्रसिद्धेऽग्रोप्रसिद्धेआत्मनिचैत्रात्मादावितियावत्॥
उपदर्शितानुमानेनपक्षीकृतेइतिशेषः इष्टसिद्धिःसिद्धसाधनम्॥ननुभगवानेवपक्षइत्यतआह हेतुत्वसि
द्धिरित्यादि॥अगोचरेअज्ञातेश्वरात्मनिहेतुत्वसिद्धिर्हेतोरज्ञानमित्यर्थः॥तथाचतस्याज्ञानेनतत्रहेतुज्ञा
नासंभवात्नानुमानंसंभवतीतिभावः ननुआत्मत्वेनसामान्यतः सिद्धिर्विवक्षितातत्राह नान्येति॥सामान्यतआ
त्मत्वेनरूपेणअन्याईश्वरात्मविषयिणीसिद्धिरपिनेत्यर्थः॥तेनरूपेणापितुतग्राहकसामग्र्यभावादिति
भावः नन्वात्मत्वंनसर्वज्ञवृत्तिजातित्वात्गोत्वादिवदित्यनुमानादात्मत्वेसर्वज्ञादिवृत्तित्वाभावेसिद्धेफलतःपा

कु॰ मां॰ रमार्थिकेश्वराभावसिद्धिरित्यत आह ज्ञातावपीति॥आत्मत्वजातौ सर्वज्ञवृत्तित्वाभावे साध्येपि तथैव पू
र्वविदेव सासिद्धिरित्यर्थः॥अयंभावः॥आत्मत्वजातौ सर्वज्ञवृत्तित्वाभावे साध्ये सर्वज्ञाप्रसिद्ध्या तद्वृत्ति
॥२९॥ त्वसाध्याप्रसिद्धिः॥यत्किंचिदज्ञवृत्तित्वे साध्ये तु चैत्राद्यात्मानमादाय सिद्धसाधनमिति नोपदर्शिता
नुमानावकाशोपीति दिक्॥४॥ ॥मूलं॥आगमादेः प्रमाणत्वे बाधनादिनिषेधनं॥आभासत्वे तु सै
व स्यादाश्रयासिद्धिरुद्धृता॥५॥ ॥टीका॥ननु भवदभिमतागमादिभिरीश्वरज्ञानं संपाद्य तत्र स
र्वज्ञत्वादिकं साधनीयमित्यत आह॥आगमादेरिति॥आगमादेर्यदि प्रामाण्यं तर्हि बाधनादेरीश्वर
पक्षकसर्वज्ञत्वाद्यभावसाध्यकानुमानादेर्निषेध नावतारः॥आगमादेव सर्वज्ञत्वादिविशिष्टेश्व
रसिद्ध्या तदनुमाने बाधनादिति भावः॥आभासत्वे आगमादेरप्रामाण्ये सा पूर्वोक्ता आश्रया ॥२९॥
सिद्धिरुद्धृतैव दुरुद्धरैवेत्यर्थः॥तत आभासप्रतिपन्ने सर्वज्ञत्वाद्यभावः साध्यत इत्यत्र तु व्यावर्त्याभा
ववत्त्वैवेति कारिकोक्ता योज्या इति भावः॥५॥ ॥मूलं॥दृश्यादृश्योः क्व संदेहो भावाभावविनिश्चयात्॥ राम

अदृष्टिवाधितेहेतौ प्रत्यक्षमपिदुर्लभं ॥६॥ ॥टीका॥नन्वतींद्रियपदार्थानभ्युपगंतॄणांचार्वाकानामतीं
द्रियपदार्थविलोपप्रसंगरूपवाधकासंभवेनानुपलब्धिमात्रादेवेश्वराभावसिद्धिःस्यादित्यत आह॥
दृष्ट्यदृष्ट्योरिति॥दृष्ट्यदृष्ट्योः दर्शनतदर्शनाभावान्यतरयोःसतोभावाभावविनिश्चयात्॥तत्र
तदभावान्यतरनिश्चयात्॥क्व संदेहःसंदेहोनभवतीतिकारिकापूर्वार्द्धार्थः॥अयंभावःचार्वाकमतेय
द्यनुपलब्धिवलादेवाभावविनिश्चय स्तदाऽनुमानाप्रामाण्यमभ्युपगंतॄणांचार्वाकानांवह्न्यंशेउत्क त
मत टकोटिकसंभवेनातोवह्निव्यवहारइतिमनुपपन्नंस्यात्उपदर्शितेवह्निवह्न्यभावयोरन्यतरनिश्च युक्त
येनवह्निसंदेहासंभवादिति॥अनुपलब्धेरभावनिश्चायकत्वेदूषणांतरमप्याह॥अदृष्टिवाधितइ
ति॥अदृष्टिवाधिते केषांचिदनुपलब्ध्यानिश्चिताभावके हेतौ प्रत्यक्षमपिदुर्लभंस्यात्॥प्रत्यक्षप्र
माणमपिदुर्लभंस्यादित्यर्थः॥गोलकाद्यदर्शनेनगोलकाभावसिद्ध्याप्रत्यक्षप्रमाणमपिव्याहन्ये
तेतिभावः नचोपलब्धिविशेषाभावोनाभावसाधकः किंतूपलब्धिसामान्याभावएवसाधकस्तथा

कु०मां० स्वचार्वाकोपगोलकात्मकेंद्रियादेः केषांचिदुपलब्ध्यानोक्तरीत्या तदभावसिद्धिरिति प्रत्यक्षप्रमितिकर
णाबाधेन नानुपपत्तिरिति वाच्यं॥ तथा सति घटवति भूतले घटापसारणानंतरं तदभावप्रत्यक्षानु
॥३०॥ दयप्रसंगात्॥ भूतले घटस्य विद्यमानत्वाद् शायामुपलब्धिसत्त्वेन तत्रोपलब्धिसामान्याभावासत्त्वा
त्॥ तस्मादनुपलब्धिर्नाभावसाधिका किंतु योग्यानुपलब्धिरेव॥ सा च प्रकृते नास्तीति नेश्वराभावसि
द्धिरित्यादि स्वयमूह्यं॥ एतेन सांख्यमीमांसकावपि निरस्तौ वेदितव्यौ योग्यानुपलब्धेरभावे ईश्वराभावा
सिद्धेरित्यास्तां विस्तरः॥६॥ ॥मूलं॥ शंका चेदनुमास्त्येव न चेच्छंका ततस्तराम्॥ व्याघातावधिराशंका
तर्कः शंकावधिर्मतः॥७॥ टीका॥ नन्वनुपलब्धिमात्रस्याभावासाधकत्वेपि सर्वत्रातींद्रियोपाधिसंदेहे
न व्यभिचारसंदेहात् व्याप्तिनिश्चयो दुर्लभः स्यात्तथा च नानुमानं प्रमाणमिति कुत ईश्वरसिद्धिरित्या ॥२०॥
शंकामपजिहीर्षुराह॥ शंका चेदिति॥ व्याप्तिनिश्चये प्रतिबंधकीभूतो व्यभिचारसंशयः॥ यदि कालांतरी
यदेशांतरीयधूमए वेत्तु अतेतदा अनुमास्त्येव अनुमानं प्रमाणमावश्यकमेव॥ अन्यथा कालांतरीयदे राम

शांतरीयधूमोपस्थितेरसंभवेन धर्मिज्ञानाभावात्तथाविधसंशयासंभवात्॥ यदि च न कालांतरीयदेशां
तरीये संदेह स्तदोपलभ्यमानधूमे वह्निसामानाधिकरण्यनिश्चयात्॥ व्यभिचारसंदेहासंभवेन तरां
स्कतराम नुमानप्रमाणमावश्यकमेवेति कारकापूर्वार्थेऽर्थः॥ ननूपलभ्यमानधूम एव च धूमत्वेन व्यभिचा
रसंशयः संभवति तत्प्रतिबंधकस्य धूमत्वावच्छेदेनाव्यभिचारनिश्चयस्यासत्वात्॥ तथा व्याप्तिनिश्चयासं २
भवेन कथमनुमानं प्रमाण्यं तत्राह तर्कः शंकावधिर्मत इति॥ तथाविधव्यभिचारसंशयप्रतिबंधक इत्य
र्थः॥ नन्वेवं सति तर्कमूलीभूतव्याप्तिनिश्चयस्यापि तर्कप्रयोज्यतयाऽनवस्थापतिरित्यत आह व्याघाता
वधिराशंकेति॥ व्याघातः धूमादिविशेष्यकवह्न्याद्यन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वज्ञानं व्यभिचारशंका
कारणाभावादिप्रयुक्तस्तर्कविघटकशंकाविरहस्तत्र तर्कोऽस्त्वेवं तर्कस्यानपेक्षतयानोपदर्शितानवस्थे
ति भावः॥ तर्कश्चाहार्यारोपविशेषः सूत्रितो महर्षिणा गोतमेन॥ अविज्ञाततत्वेऽर्थे कारणोपपत्तितस्त
त्वज्ञानार्थमूहस्तर्क इति॥ अत्र तर्क इति लक्ष्यनिर्देशः॥ स च तर्कणं तर्क इति व्युत्पत्त्या प्रसंग एव न क्लृप्त

कु०मो० यंकारणोपपत्तिरिति॥कारणंव्याप्यंतस्योपपत्तिराहार्यारोपस्ततस्तेनऊहः व्यापकस्याहार्यारोपः॥
आहार्यव्याप्यारोपेणाहार्यव्यापकारोपइतियावत्॥यथाह्रदोपदिवह्निव्याप्यधूमवान्स्यात्तर्हिवह्निमा
॥३१॥ न्स्यादिति·धूमारोपेणवह्न्यारोपः॥फलमाह॥तत्त्वज्ञानार्थमितिव्याप्तिनिश्चयार्थंविषयपरिशो
धार्थंचेत्यर्थः॥कारणमाह अविज्ञाततत्त्वेर्थइतिनविज्ञातंविशेषतोज्ञातंतत्त्वंवास्तवंरूपंयस्यत
स्मिन्नर्थेयऊहः सतर्कइतिभावः॥तथाचयत्रभूयोदर्शनादिनापिशंकापिशाचीनगच्छतितत्रोहःका
र्यइत्यन्वयासामान्यतोज्ञानंसंशयश्चतर्कहेतुरितिलब्धं॥लक्षणंचास्यलक्षणवाक्येनलब्धं॥व्याप्यारो
पत्वावच्छिन्नकारणतानिरूपितकार्यताश्रयज्ञानत्वम्॥तर्कयामीतिप्रतीतिसिद्धातर्कत्वंजातिर्वा॥स
चायंतर्कः पंचविधः आत्माश्रयान्योन्याश्रयचक्रकानवस्थातदन्यबाधितार्थप्रसंगभेदात्॥तत्रस्व ॥३१॥
स्यस्वापेक्षायामनिष्टप्रसंगआत्माश्रयः॥यथायघयंघटः॥एतद्घटजन्यःस्यात्॥एतद्घटानधिकर
णक्षणोत्तरवर्तीनस्यादितिस्वापेक्षापेक्षितत्वनिबंधनः॥स्वस्यानिष्टप्रसंगोऽन्योन्याश्रयःयथायघं राम

घटएतद्घटजन्यजन्यः स्यात् एतद्घटभिन्नः स्यादिति। स्वापेक्षापेक्षितापेक्षितत्वनिबंधनश्चक्रकं यथायघ
यं घट एतद्घटजन्यजन्यजन्यः स्यात् एतद्घटभिन्नः स्यादिति। आपत्तिप्रयोजकीभूतरूपवत्त्वाद्यापादा
नमनवस्था॥ यथा घटत्वं यदि घटजन्यत्वव्याप्यं स्यात् कपालसमवेतत्वव्याप्यं न स्यादिति॥ एतच्चतु
ष्कान्यप्रसंगः पंचमः॥ सोयं द्वेधा॥ व्याप्तिग्राहको विषयपरिशोधकश्च॥ तत्राद्यो व्याप्तिग्रहविरोधिव्य
भिचारशंकानिवर्तकः यथा धूमो यदि वह्निव्यभिचारी स्यात् वह्निजन्यो न स्यादिति॥ नचायाद्यव्यतिरेक
निर्णयं विना कथमेतादृशतर्कावतार इति वाच्यं॥ धूमो यदि वह्न्यसमवहितजन्यत्वे सति वह्निसमवहि
तजन्यो न स्यात् अजन्यो न स्यादित्याकारकतर्कात् धूमो वह्निसमवहितजन्यो नवेत्याकारकाहार्यशंकानि
वृत्तावापाद्याभावहेतुकापादकाभावसाधकानुमानात्तथाविधापाद्यव्यतिरेकनिर्णयसंभवात्॥ अत्र
तर्कस्याहार्यशंकानिवर्तकत्वमेव॥ तर्ककारणीभूतव्याप्तिज्ञानेनैवानाहार्यव्यभिचारशंकानिरासात् त
था हि वह्निजन्यत्वाभावो वह्निव्यभिचारित्वव्यापक इति ज्ञाने सति वह्निजन्यत्वाभावाभाववान् यमिति ज्ञा

कु०मी० पाद्यव्यतिरेकज्ञानेसतितथाविधानाहार्यशंकाया असंभवात्॥वह्निव्यभिचारित्वंवह्निजन्यत्वाभावव्याप्य
मितिज्ञानसमयएववह्निव्यभिचारित्वाभावोवह्निजन्यत्वव्यापकइतिज्ञानंस[illegible]भौसंविद्यतयावह्निज न
॥३२॥ न्यत्वेवह्निव्यभिचारित्वाभावव्याप्यत्वज्ञानेचसत्ययंवह्निजन्यइतिज्ञानेचसतिव्यभिचारित्वाभावबु
द्धिर्भवत्येव अतोनाऽनाहार्यव्यभिचारशंकासंभवतीतिकिंस्यकथंतन्निवर्त्तकत्वंस्यात्॥नचाहार्यव्य त
भिचारशंकानिवर्त्तकत्वमपितर्कस्यकथंआहार्यज्ञानस्याप्रतिबध्यत्वाद्प्रतिबंधकत्वाच्चेतिवाच्यं॥
अनिष्टापादकतर्केणापादकज्ञानेआपाद्यज्ञानरूपानिष्टसाधनत्वज्ञानोत्पादनद्वाराऽपादकज्ञानेद्वेषोत्पत्य
भावापादकज्ञानेइच्छाप्रतिबंधेनेच्छाजन्याहार्यशंकोदयासंभवात्॥यथाप्रकृततर्कादेववह्निव्यभिचारि
त्वेवह्निजन्यत्वाभावभ्रमरूपानिष्टसाधनताज्ञानसंपादनेनद्वेषादिच्छानिवृत्तावितिमात्रसामग्रीकस्य ॥३२।
व्यभिचारित्वज्ञानस्याहार्यस्यपुनःपुनर्जायमानस्यव्याप्तिग्रहप्रतिबंधकस्यनिरासःएवस्फुटस्तर्कस्य
व्यभिचारशंकानिवर्त्तकत्वंव्याप्तिकारणीभूतोयोव्यभिचारशंकाविरहस्तत्संपादकत्वं॥इत्थंचव्यभि राम

चारशंकाद्यप्रतिबंधकतायां तर्कस्योत्तेजकतयोत्तेजकाभावविशिष्टव्यभिचारशंकाविरहसंपादकत्व
मक्षतमेव तर्कस्येति बोध्यं॥ परे तु तदापादककापत्तित्वेनाहार्यानाहार्यसाधारणतद्विशिष्टबुद्धि
त्वावच्छिन्नं प्रति प्रतिबंधकतया तर्कस्य व्यभिचारशंकानिवर्तकत्वमित्याहुः॥ द्वितीयस्तु यदि निर्व
ह्निः स्यात् निर्धूमः स्यादिति अयं चानुमितिविषयसाध्यशंकायां विपरीतकोटावनिष्टोपस्थापनेन तादृ
शशंकानिवर्तनद्वारोपयोगी॥ ननु नैतत्संभवति साध्य व्याप्यवत्तापरामर्शे सति साध्यशंकाया एवा
संभवादिति चेन्न॥ स्वरसवाहिन्यनाहार्या चेति शंकाद्वैविध्योपगमात्॥ आद्यायास्तत्रानुदयेपि धू
माद्वह्निमान्न वेति कुतश्चित्साधकाद्यभाववानिति बुद्धौ बाधकाभावेन द्वितीयाया उत्पत्तेः सुलभत्वात्
अनुमित्यप्रतिबंधकत्वाच्च॥ तर्केण निर्वह्निज्ञाने धूमाभावभ्रमरूपानिष्टनिष्ठसाधनताज्ञानसंपा
दनेन द्वेषादिद्वारा साध्याभावसाधकप्रमाणजिज्ञासा [redacted] निवृत्त्या साध्याभावसाधकज्ञाना
नुत्पादनद्वारा तथाविधसंशयो निरस्यत इति सिद्धम्। तर्कः शंकानिवर्तक इति॥ न चापाद्यव्यतिरे

 कनिश्चयस्यहेतुत्वेमानाभावः॥आपाद्येइष्टापत्तिवारकत्वेनतन्निश्चयहेतुताया॥आवश्यकत्वात् एवंतर्के
प्रतिपक्षेआपाद्यव्याप्यापादकवत्तापरामर्शोपिहेतुर्बोध्यः यथानुमितौपक्षेसाध्यव्याप्यहेतुम
॥३३॥ त्तापरामर्शोहेतुरन्वयव्यतिरेकात्॥पक्षेआपादकवत्तानिश्चयश्चाहार्यारोपरूपोबोध्यः॥ननुसंशय
स्यग्राह्यसंशयतयाव्याप्तिग्रहप्रतिबंधकत्व मेवनास्तिकुतः उक्तरीत्यातन्निरासद्वारातर्कस्यव्याप्तिग्र
होपयोगित्वमितिचेन्न॥अन्यत्रग्राह्यसंदेहस्याप्रतिबंधकत्वेपिप्रकृतेऽन्वयव्यतिरेकाभ्यांतत्प्रतिबं
धकत्वाभ्युपगमात्॥तदुक्तम्॥यावद्वाव्यतिरेकित्वंशतांशेनापिशंक्यते॥विपक्षस्यकुतस्तावद्धेतोर्ग
मनिकाबलमिति॥कारिकार्थस्तु॥हेतोर्व्यतिरेकित्वंसत्वंविपक्षस्यविपक्षेयावदाशंक्यतेतावत्तस्यग
मनिकाबलं॥गमकत्वंकुतइति॥व्यभिचाराशंकाचक्वचिदुपाध्यधीनाज्ञेया॥तदुक्तं॥अन्येपरप्रयुक्तानांव्या ॥३३॥
प्तीनामुपजीवकाः॥तेदृष्टैनैवसाविष्टाव्यापकांशावधारणेति॥कारिकार्थस्तु॥अन्येयेकेचनहेतवः॥प
रप्रयुक्तानांव्याप्तीनामुपजीवकाः॥आश्रयासैर्दृष्टेरूपाधिमत्वेनसंदिग्धैस्तैर्हेतुभिःनसाध्यावधारणाः राम

ध्य

नपक्षे साध्यनिर्णयः अपितु हेतौ व्याप्तिसंदेह इति शेषः स चोक्तप्रणाल्या तर्केणैव निरस्यते ॥ अतएव पक्ष
व्य मते तर्भाव्यभिचारसंदेहसत्त्वेपि कार्यकारणभावादिग्रयुक्तानुकूलतर्कावतारे व्याप्तिग्रहो न विरुध्यत इति दि
॥७॥ ॥मूलं॥ परस्परविरोधे हि न प्रकारान्तरस्थितिः। नैकतापि विरुद्धानामुक्तिमात्रविरोधतः॥८॥ ॥टी
का॥ जीवसादृश्यादिरूपोपमानं तु नेश्वरे बाधकं तस्य पदविशेषशक्तिग्राहकत्वेनेश्वराभावासाधकत्वा
त्॥ तत्रोपमानं सादृश्यं तत्पुनरतिरिक्तमिति केचन वदंति तन्मतं दूषयति परस्परविरोधे हीति परस्परविरो
धे भावत्वाभावत्वयोः परस्परविरोधनियमेन प्रकारान्तरस्थितिः सादृश्यं भावाभ्यामतिरिक्तमिति न अति भावा
रिक्तसादृश्यस्य वक्ष्यमाणधर्मतद्व्यंजकत्वस्य च कल्पने गौरवादिति कारिकापूर्वार्द्धार्थः॥ तथापि सादृश्य
स्य भावाभावोभयात्मत्वे किं बाधकं तत्राह नैकतापीति॥ विरुद्धानां परस्परविरुद्धभावत्वाभावत्वादिरूप
विरुद्धधर्माणां नैकतापि एकधर्मिवृत्तितापि नेत्यर्थः तथा च सादृश्यस्य भावाभावोभयात्मकत्वे तादृग्वि
रोधभंगप्रसंग इति भावः॥ ननु भावत्वाभावत्वादीनां विरोधे किं मानमत आह उक्तिमात्रविरोधत इति उक्ति

कु०मां० मात्रस्य॥अयं भाव इति वाक्यजन्यबोधसामान्यस्य विरोधतः॥अयं नाभाव इति बोधात्प्रतिबंधतस्तथा च भाव
त्वाभावत्वयोरविरोधे तथाविधप्रतिबध्यकाभावानुपपत्तेस्तद्विषयकबुद्धिं प्रति तद्विरुद्धधर्मविषयक प्रतिबंधक
॥२४॥ ज्ञानस्य प्रतिबंधकत्वनियमात्॥एवं च भावत्वाभावत्वयोर्विरोध आवश्यक इति भावः॥ननु सादृश्यं
नातिरिक्तं न वोभयात्मकं तदा तस्य कां न भाव इति चेत्॥क्लृप्तभावाभावपदार्थमध्य इत्यवे हि सादृश्यं ना
मतद्भिन्नत्वे सति तद्वृत्तिधर्मवत्त्वं॥यथा मुखादिकं चंद्रभिन्नत्वे सति चंद्रवृत्तिधर्मवत्॥स्वस्मिन् स्वसा
दृश्यवारणाय सत्यंतं॥तच्च सादृश्यं भेदघटितमिति भेदप्रतियोगिज्ञानसहकृतेंद्रियेण गृह्यते॥क्वचि
दनुमानादिनेति मंतव्यं॥ननु सादृश्यस्य भेदघटितत्वे गगनं गगनाकारं सागरः सागरोपमः॥रामरा
वणयोर्युद्धं रामरावणयोरिवेति कथमिति चेन्न॥गगनवृत्तिधर्ममात्रस्यात्र विवक्षितत्वात्॥इत्थं चात्र स्वे ॥२४॥
तरवृत्तिधर्मवत्त्वनिषेधलाभान्निरुपमत्वं लभ्यत इत्यनन्वयोऽत्रालंकार इति वदंति॥सत्त्वधर्मो यद्यभा
वस्तदा सप्तमपदार्थरूप एव॥भावस्वरूपत्वे तु गुणे गुणिनि समवाये वांतर्भावः तत्र गुणत्वे द्रव्ये गुणा राम

भावत्वेसमवायेनस्थितोगुणेतेनसंबंधेना।विद्यमानत्वेतुसमवायेयथाजातीनामित्याद्यन्यत्रविस्तरः॥८॥
॥मूलं॥साधर्म्यमिववैधर्म्यमानमेवंप्रसज्यते॥अर्थापत्तिरसौयुक्तमितिसाधारणंनकिं॥९॥ ॥टीका॥
यत्तुउपमानप्रमाणफलंगविगवयसादृश्यज्ञानमितितदपिप्रसंगाद्दूषयति॥साधर्म्यमिवेति॥गवे
येगोसादृश्यग्रहोत्तरंसागोर्गवयसदृशीतिज्ञानजनकत्वेनोपमानाख्यातिरिक्तप्रमाणांगीकारेसा
धर्म्यमिवगविगवयसादृश्यग्राहकोपमानाख्यप्रमाणमिववैधर्म्यग्राहकंमानं॥एवंप्रमाणांतरंप्रस
ज्यतेप्रसक्तंभवतिअसौघटादौगोवैधर्म्यग्राहकंप्रमाणं॥अर्थापत्तिर्गेविघटादिवैधर्म्यघटेगोवैध
र्म्यविनानुपपन्नमित्याकारंव्यतिरेकव्याप्तिज्ञानविधयाऽनुमानंयुक्तंयदितदासाधारणंनकिंगविगव
यसादृश्यज्ञानजनकमपिगवयेगोसादृश्यंविनागविगवयसादृश्यमनुपपन्नमित्याद्यनुपपत्तिज्ञानं
व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानविधयाऽनुमानमेवकिंनस्यादितिसंपूर्णकारिकार्थः॥नचगवयनिष्ठगोसादृश्य
स्यपक्षावृत्तितयाकथंतल्लिंगत्वमितिवाच्यं॥प्रतियोगितासंबंधस्यव्याप्यतासंबंधत्वाभ्युपगमे

कु॰मां॰ नादोषादिति स्वयं बोध्यं ॥ तथा चोपदर्शितसादृश्यज्ञानस्य प्रकारांतरेणोपपादनेन तज्ज्ञानकमेवोपमा
नं प्रमाणमिति यन्न त्वादरणीयमिति भावः ॥९॥ ॥मूलं॥ संबंधस्य परिच्छेदः संज्ञाया संज्ञिना सह ॥ प्रत्य
॥३५॥ क्षादेरसाध्यत्वादुपमानफलं विदुः ॥१०॥ ॥टीका॥ नन्वेवं सत्युपमानाख्यप्रमाणाभ्युपगमो व्यर्थस्त
त्राह संबंधस्येति ॥ संज्ञायाः ॥ गवयादिनाम्नां संज्ञिना गवयादिना सह संबंधस्य शक्तेः ॥ परिच्छेदो
ज्ञानं उपमानफलं विदुः उपमानाख्यातिरिक्तप्रमाणफलं विदुः गौतमादय इति शेषः तत्र हेतुः प्रत्य
क्षादेरसाध्यत्वात् प्रत्यक्षप्रमाणादिनाऽनुपपन्नमिति संपूर्ण [gap] कारिकार्थः ॥ अयं भावः विशिष्यांत ना
गवयपदशक्तिः कस्य कीदृशो गवयपदवाच्य इति प्रश्नानंतरं प्रयोजकवृद्धेन गोसदृशो गवयपदवा
च्य इति वाक्ये प्रयुक्ते गोसदृशो गवयपदवाच्य इति शाब्दप्रमोत्तरं तज्जनितसंस्कारेण गोसादृश्य ॥३५॥
विशिष्टगवयात्मकपिंडज्ञानसहकृतेन जनिता गोसदृशो गवयपदवाच्य इति स्मरणादुत्पन्नं गव
यो गवयपदवाच्य इति पदशक्तिज्ञानं न प्रत्यक्षेण संभवति ॥ गवयत्वविशिष्टादौ सन्निकर्षादेरभावा राम

द्दितितज्जनकतयोपमानाख्यमतिरिक्तप्रमाणमवश्यमेष्टव्यमिति॥१०॥ ॥मूलं॥सादृश्यस्यानि
मित्तत्वान्निमित्तस्याप्रतीतितः॥समयो दुर्ग्रहः पूर्वं शब्देनानुमनापि वा॥११॥ ॥टीका॥ननूपमानप्रमा
णं विनापि गोसदृशो गवयपदवाच्य इत्यतिदेशवाक्यात् गवयो गवयपदवाच्यो गोसदृशत्वादित्याद्यनु
मानाद्वा गवयपदप्रवृत्तिनिमित्तविशिष्टे शक्तिग्रहसंभवात् किमुपमानाख्यातिरिक्तप्रमाणेनेत्यत आ प
ह॥ सादृश्यस्येति॥ गौरवेण गोसादृश्यस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वासंभवान्निमित्तस्याप्रतीतितः लाघवाद्ग
वयपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वेन क्लृप्तस्य गवयत्वस्यानुपस्थितेः पूर्वं गोसदृशपिंडदर्शनात्पूर्वं शब्देन उपदर्शि
तातिदेशवाक्येन अनुमयापि वा गवयपदवाच्यो गोसदृशत्वादित्यनुमानेन वा समयो दुर्ग्रहः गवयपदप्रवृत्ति
निमित्तविशिष्टे गवयपदशक्तिग्रहोऽशक्य इति संपूर्णकारिकार्थः शाब्दबोधे पदजन्यपदार्थोपस्थितेरनुमि
तौ पक्षतावच्छेदकविशिष्टपक्षज्ञानस्य हेतुतायां विना गवयत्वविशिष्टगवयोपस्थितिं तथाविधातिदे
शवाक्यात्तथाविधानुमानाद्वा गवयो गवयपदवाच्य इति शक्तिग्रहासंभवेन तदुपपत्त्यर्थमतिरिक्तोपमा
प

कु०मां० नप्रमाणमवश्यमंगीकार्यमिति भावः॥११॥मूलं॥अकृतान्वयादनाकांक्षं न वाक्यं ह्यन्यदिच्छति॥पदार्थान्वयवैधुर्या-
त्तदाक्षिप्तेन संगतिः॥१२॥ ॥टीका॥ननु प्रत्यक्षेण गवयत्वविशिष्टज्ञानानंतरमेव तथाविधातिदेशवाक्य-
॥३६॥ त् घटकीभूतयत्किंचित्पदलक्षणयोपस्थितेर्गवयत्वविशिष्टे तथाविधातिदेशवाक्यादेव तथाविधशक्तिग्र-
हसंभवे किमुपमानेनेत्यत आह॥अकृतान्वयादिति॥अकृतान्वयात्॥उपदर्शितातिदेशवाक्यघटकपदशक्या-
र्थान्वयबोधजननात्॥अनाकांक्षं वाक्यं जनितान्वयबोधत्वेन निराकांक्षमतिदेशवाक्यं नान्यदिच्छति॥न
पश्चाद्गवयत्वविशिष्टे स्वघटकपदलक्षणया गोसादृश्योपलक्षितगवत्वविशिष्टविशेष्यकगवयपदवाच्यत्व-
धियमुत्पादयितुं शक्नोतीति कारिकापूर्वार्द्धार्थः॥तद्वाक्यजन्यशाब्दधियं प्रति तद्वाक्यजन्यशाब्दबोधस्यो-
त्तेजकाभावविशिष्टस्य प्रतिबंधकत्वादिति भावः॥ननु प्रथमत एव तथाविधातिदेशवाक्याद्गवयो गव- ॥३६॥
यपदवाच्य इत्यन्वयबोधे किं बाधकमित्यत आह॥पदार्थान्वयवैधुर्यादिति॥पदार्थान्वयवैधुर्यमेकपदार्थे प-
रपदार्थान्वयानुपपत्तिर्यत्र तत्राक्षिप्तेन लक्षणीयेन संगतिः शाब्दबोध इत्यर्थः॥अयं भावः॥यत्रान्वयानुपपत्ति राम

स्तत्रैव लक्षणीयार्थस्य शाब्दबोधोस्त्वित्याप्रकृते तदभावेनातिरेके गवाक्याक्कवयोगवपश्पदवाच्य इत्याकारक

प शाब्दबोधासंभवेनान्यथानुपपत्त्या गवयो गवयपदवाच्य इत्याकारकविलक्षणं प्रमितिमुपेत्य तत्करणत्वेनातिदे

शवाक्यार्थज्ञानं गोसादृश्यविशिष्टपिंडदर्शनं तोपमानाख्यप्रमाणमतिरिक्तमवश्यमुपेयमित्याद्यन्यत्र वि

स्तरः॥१२॥ ॥मूलं॥ अनेकांतःपरिछेदे संभवे वचननिश्चयः॥ आकांक्षासत्तया हेतुर्योग्यासन्निरबंधना॥१३॥

॥टीका॥ ननु भवतु उपमानमतिरिक्तं प्रमाणं शाब्दं त्वनुमान एवांतर्भवति॥ तथाहि॥ शाब्दश्रवणानंतरं

ज्ञातपदार्थस्मरणः श्रोतानुमिनोति॥ एते पदार्थास्तात्पर्यविषयमिथः संसर्गवंतः॥ आकांक्षायोग्यता

संन्निधिमत्पदस्मारितत्वात्॥ गामभ्याजदंडेनेति पदार्थवत्॥ अत्र तात्पर्यविषयेति कथनान्नानाप्तिमत

संसर्गसिध्यार्थीनरं एतानि पदानि तात्पर्यविषयस्मारितपदार्थसंसर्गप्रमापूर्वकाणि आकांक्षादिमत्पद

कदंबत्वात्॥ संमतवत् मन्वद्धितीयानुमाने प्रमाणपूर्वकत्वसिद्धावपि कथं संसर्गसिद्धिरिति वाच्यं॥ न

द्विशेषणतया तस्यापि साध्यकुक्षिनिक्षेपात्॥ नन्वथाप्यनुमितेर्व्यापकतावच्छेदकप्रकारेणैव साध्यप्रका

कु॰मौ॰ रकत्वनियमात्समारितपदार्थत्वेनैवरजतादिसिद्धेस्तन्नतुरजतत्वादिनाप्रमेयत्वादिनाप्यादृश्याज्ञानस्याप्रवर्त्तक
त्वयारजतत्वादिप्रकारकज्ञानस्यैवप्रवर्त्तकत्वादितिचेन्न॥एवंरजतत्वादिनारजतादेरुपस्थितत्वादितरबाध
॥३७॥ वलात्तेनरूपेणानुमितौभानसंभवात्॥अतएवसकर्तृकत्वानुमानेलाघवोपनीतमेकत्वादिकमपिभासतेल
घवज्ञानेतरबाधातिरिक्तस्थलएवचव्यापकतानवच्छेदकभानानभ्युपगमादितिवदंतीत्यतआहअनेकांतइ
ति॥परिच्छेदे॥परिच्छेदविषये एकपदार्थे॥परपदार्थनिरूपिततात्पर्यविषयसंसर्गवत्वे साध्ये इतियावत्
अनेकांतःकरकाभिप्रायप्रयुक्तपयसांसिंचनीतिवाक्यघटकीभूततत्तत्पदार्थसेकककरणत्वेव्यभिचारःत
त्रापरपदार्थकारकासंसर्गवत्वरूपसाध्याभावइतिदोषः॥नन्वेकपदार्थेपरपदार्थसंसर्गवत्वंनसाध्यं
अपितुअपरपदार्थवृत्त्यन्वयप्रयोजकधर्मावच्छिन्ननिरूपितसंसर्गवत्वंतत्रचनोपदर्शितस्थलेव्यभिचारः ॥३७॥
सेककरणत्वान्वयप्रयोजकद्रवद्रव्यत्वावच्छिन्नसंसर्गसत्वात्तत्राह॥संभवेचेतिसंभवेतत्तथाविधसंसर्गस्वरू
पयोग्यत्वेअपरपदार्थवृत्त्यन्वयप्रयोजकरूपधर्मावच्छिन्ननिरूपितसंसर्गवत्वेसाध्यइतियावत्॥निश्चयोन राम
प्र

एकपदार्थेऽपरपदार्थसंसर्गनिश्चयोनसंभवतीत्यर्थः॥तादृशनिश्चयस्यैवप्रकृतेउद्देश्यतयाउद्देश्यासि
द्धेरितिभावः॥द्वितीयानुमानंदूषयति॥आकांक्षेतिसत्तयास्वरूपसत्तयाअज्ञाततयेतियावत्॥अभेदेतृ
तीया॥अज्ञाताकांक्षा॥शाब्दप्रमाहेतुरित्यर्थः॥अयंभावः॥पदानांपदांतरव्यतिरेकप्रयुक्तान्वयाननुभाव
कत्वंपदार्थसंसर्गावगमप्रागभावोवाआकांक्षा॥नैय्यायिकमतेस्वरूपसतीशाब्दबोधहेतुरितियत्रनैय्या
यिकनयेवाक्यात्पदार्थसंसर्गसिद्धिस्तत्रवैशेषिकनयेउपदर्शितानुमानात्पदार्थसंसर्गसिद्धिरनुप
पन्नैवतत्राकांक्षाज्ञानाभावेनतद्घटितहेतुकानुमानासंभवादिति॥ननुतर्हितिरिक्तमेवलिंगमस्तुतत्राह॥यो
ग्यासत्तिरिति॥आकांक्षाशून्यायोग्यतासत्तिश्चाबंधनाबंधनंव्याप्तिस्तच्छून्येत्यर्थः॥राजपुत्रयोःसंसर्गप्र
तीत्यप्रयुक्तेऽयमेतिपुत्रोराज्ञःपुरुषोपसार्यतामित्यादौराजपुरुषयोरासत्तियोग्यतासत्वेपितात्पर्यग
र्भसाध्यासत्वाद्व्यभिचारइतिभावः॥आकांक्षाघटितहेतौतुनदोषःतात्पर्यगर्भपरस्परनिरूपिताकांक्षा
दिमत्वाभावेनैवाव्यभिचारादितिगूढाभिसंधिः॥एवंशाब्दधियंप्रतिसंशयनिश्चयसाधारणयोग्यताज्ञान

कु०मां० स्यैव हेतुतया यत्र योग्यतासंशयस्तत्रोत्पन्नपदार्थसंसर्गबोधस्योपदर्शितानुमानान्न निर्वाहः हेतुतावच्छेद
कांशे निश्चयात्मकपरामर्शस्यैवानुमितिहेतुत्वादिति तत्र तन्निर्वाहार्थं शाब्दप्रामाण्यमावश्यकं॥ ननु योग्य
॥३८॥ तासंदेहस्य साध्यसंदेहपर्यवसन्नतया साध्यसंदेहस्यानुमित्यनुगुणतया पक्षताघटकसंशयातिरिक्तसंश
यान्यत्वमेव हेतुमत्तानिश्चयत्वमिति नानुपपत्तिरिति चेन्न॥ गौरवात्॥ साध्यव्याप्यसाधनवान्नवेति संशया
दनुमित्यापत्तेश्च। न चायमालोको धूमो वेत्युभयथापि वह्निव्याप्य इत्यत्र हेतुतावच्छेदकसंदेहेपि नैयायिकै
रनुमितेरभ्युपगमाद्व्याप्यवत्तानिश्चयत्वेनैवानुमितिहेतुत्वं तस्य च योग्यतारूपविशेषणसंदेहेपि संभ
वान्न काप्यनुपपत्तिरिति वाच्यं। व्याप्तिबुद्धिविधुराणामपि शाब्दान्वयानुभवदर्शनेन शाब्दस्य पृथक्प्र
माणत्वावश्यकत्वात्। न च व्याप्तिज्ञानशून्यकालीनः। शाब्दप्रयोज्यानुभवोनुमितिः। तस्या व्याप्तिधीजन्यत्वा ॥३
त्। नन्वियं व्याप्तिज्ञानाजन्या विलक्षणैवानुमितिः। न च तत्रानुमितित्वे मानाभावः समाने विषये शाब्दसाम
ग्र्या बलवत्त्वात् अनुमितिं प्रति शाब्दसामग्र्याः प्रतिबंधकत्वकल्पने गौरवं॥ मन्मते तत्र शाब्दात्मकानुमिति रा०

स्वीकारेणतत्रतदप्रतिबंधकत्वात् ॥ एवंभिन्नविषयेअनुमितिसामग्र्याःशाब्दसामग्र्याश्चप्रतिबंधकताद्वयक
ल्पनेगौरवंमन्मतेतुअनुमितिसामग्रीप्रतिबंधकतयैवोपपत्तिरितिचेन्न। अननुमितमसाक्षात्कृतंश्रुतमि
दंनैय्यायिकेभ्यइत्यादिकप्रामाणिकप्रत्ययेनानुमितित्वाद्यभावनिश्चयेनशाब्दत्वविलक्षणप्रमितित्वंतत्स्वी
कारस्यावश्यकतयातत्करणस्यप्रमाणांतरमावश्यकमेवेत्याद्यन्यत्रविस्तरः ॥ १३ ॥ ॥ मूलं ॥ निर्णीतविज्ञानै
र्वाक्याद्धिप्रागेवार्थस्यनिर्णये ॥ लिंगस्मृतिविलंबेनशाब्दस्याननुवादिता ॥ १४ ॥ ॥ टीका ॥ लौकिकवाक्यप्रयो
गानंतरंश्रोतानुमिनोतिअयंवक्तावाक्यार्थगोचरयथार्थज्ञानवान् आकांक्षादिमद्वाक्यप्रयोक्तृत्वात्अहमि
वेति। तथाचतेनानुमानेनज्ञानविशेषणतयासंसर्गसिद्धेःपश्चात्तत्त्यायकःशाब्दोऽनुवादकः अनुवादकत्वस्य
गृहीतग्राह्यनुभवमात्रजनकत्वरूपत्वात्स्वसमानाधिकरणस्वाव्यवहितपूर्ववर्तिस्वसमानाकारनिश्चयवि
षयविषयकत्वद्विशेष्यकतत्प्रकारकानुभवमात्रजनकत्वरूपत्वादितियावत् । स्वपदमनुभवपरं। वेदेतुव
क्तृभावान्नतदनुमानंपूर्वमितिनानुवादकतेत्यव्याहतंप्रामाण्यंअनधिगतार्थकानुभवकरणत्वस्यैवप्रामा

कु० मं० प्यरूपत्वात्॥ तच्चगृहीतग्राहीतरानुभवकरणत्वं स्वसमानाधिकरणत्वाव्यपूर्ववर्तिस्वसमानाकारनिश्चयवि
षयविषयकेतरतद्बुद्धिशेष्यकतत्प्रकारकानुभवंकरणत्वमितियावत्॥ स्वसमानाकारत्वं चस्वास्मिन्यद्या
॥३९॥ दृशीतद्बुद्धिशेष्यकत्वावछिन्नतत्प्रकारितातादृशतद्बुद्धिशेष्यकत्वावछिन्नतत्प्रकारिताशालित्वमितिप्रा
भाकरास्तत्राहनिर्णश्वेति॥ निश्चितशक्तेर्वाक्याद्वेदस्थले लौकिका याआकांक्षाज्ञानादिघटितशाब्दसाम
ग्रीतद्बुद्धिशिष्टात् लौकिकवाक्यात् लिंगस्मृतिविलंबेनउपदर्शितानुमानात्प्रागेवअर्थस्यनिर्णये वाक्यार्थ
स्यशाब्दबोधसंभवेशाब्दस्यअननुवादितानोपदर्शितानुवादितेतिसंपूर्णकारिकार्थः॥ सर्वत्रानुमिति
सामग्र्याअनियतत्वेन क्वचिदप्यथमतो वैदिकस्थले लौकिकशाब्दसामग्रीतएवशाब्दबोधस्यानुभवसिद्ध
त्वात्तत्करणतयालौकिकस्यनिरुक्तप्रमाणत्वाक्रांततयातस्यापिप्रमाणत्वंनिर्व्यूढमितिप्राभाकरमतं ॥३९॥
मनुपादेयमेवेति॥१४॥ ॥मूलं॥ अस्तपुंदूषणास्तावैः स्मारितत्वात्पदेरमी॥ अनितादृतिनिर्णीतेवेदस्यापि
तत्कथं॥१५॥ ॥टीका॥ ननु वेदतुल्या सामग्र्येव लोकेनुमानं विनान संभवति। अनाप्तोक्तत्वशंकाव्युदासस्य राम

शाब्दबोधांगत्वात्॥ स च वेदेऽपौरुषेयत्वनिश्चयात् लोके तु पौरुषेये आप्तत्वावधारणात् आप्तस्तु यथार्थज्ञानवा
निति तदंतर्गततया वाक्यार्थसिद्धेरनुवादको लौकिक इत्यत आह॥ व्यस्तपुंदूषणेति॥ दोषवत्पुरुषाप्रणीतत्व
निर्णीयेनाज्ञातानाप्तोक्तत्वसंदेहकैः पदैः स्मारितत्वात्॥ अमी पदार्थाः अन्विताः परस्परसंसर्गवंत इति निर्णीतेऽत्र
वे नुमितिसंभवे दस्यापि तदनुवादकत्वं न कथमिति संपूर्णकारिकार्थः॥ अयं भावः॥ उपदर्शितरीत्या लौकिकवाक्यज
न्यशाब्दबोधात्पूर्वमनुमानादिना संसर्गसिद्धिरावश्यकीति लौकिकवाक्यमनुवादकं यदि तदा वैदिकवाक्येऽपि न
दुर्वारमेव तत्रापि शाब्दबोधप्रतिबंधकानाप्तोक्तत्वशंकाव्युदासार्थं दोषवत्पुरुषाप्रणीतत्वनिर्णयस्यावश्यकत
या दोषवत्पुरुषाप्रणीतपदस्मारितत्वहेतुना एकपदार्थेऽपरपदार्थसंसर्गानुमानस्य शाब्दबोधात्पूर्वं संभ
वात्॥ यदि शाब्दबोधे अनाप्तोक्तत्वसंदेहस्य ग्राह्यसंदेहपर्यवसन्नस्याप्रतिबंधकत्वमिति वैदिकवाक्यजन्य
शाब्दबोधात्पूर्वं तन्निवारकदोषवत्पुरुषाप्रणीतत्वनिर्णयस्यानावश्यकतयानोपदर्शितरीत्या वेदस्यानुवा
दकत्वमित्युच्यते तदा लौकिकवाक्येऽपि न तत्सर्वत्र लौकिकवाक्यजन्यशाब्दबोधात्पूर्वमुपदर्शितानुमानाना।

कु॰मां॰ त्वस्यावश्यकत्वात् शाब्दबोधेऽनाप्तोक्तत्वसंदेहस्यायोग्यतासंशयवदप्रतिबंधकत्वेन तदुच्छेदकाप्तोक्तत्वनिर्णय
स्यापि तदानपेक्षितत्वात्। अनेन यत्संशयव्यतिरेकनिश्चयौ यत्र प्रतिबंधकौ तन्निश्चयस्तत्र हेतुरनुमितौ व्या
॥४०॥ प्तिरिवेति नियमेनाप्तोक्तत्वनिश्चयस्य तद्धेतुत्वमिति निरस्तं॥ तत्संशयेपि वाक्यार्थबोधोत्पत्त्या तत्संशय
स्याप्रतिबंधकत्वात्॥ अव्यभिचारसंशयव्यतिरेकनिश्चयप्रतिबध्ये व्याप्तिज्ञाने व्यभिचारेणाप्रयोजक
त्वेन तादृशनियमाभावाच्च॥ अपि च तत्कार्यतावच्छेदकं शाब्दत्वं वा लौकिकवाक्यजन्यशाब्दत्वं वा लौकिकत्वे
न ज्ञातवाक्यजन्यशाब्दत्वं वा। न प्रथमः। वेदे तदभावात्। न द्वितीयः आप्तोक्तत्वानिश्चयेपि वेदानुकारेण पठ्य
मानमन्वादिवाक्ये पौरुषेयत्वाभिमानानां गौडमैथिलमीमांसकानां शाब्दबोधोदयेन व्यभिचारात्। नापि तृ
तीयः। लौकिकत्वेनाज्ञातलौकिकवाक्यस्थले क्लृप्तशाब्दसामान्यसामग्रीत एव लौकिकत्वेन ज्ञातवाक्याद ॥४०॥
पि शाब्दोत्पत्तिसंभवेन तस्याकारणत्वादित्याद्यन्यत्र विस्तरः॥१५॥ ॥मूलं॥ न प्रमाणमनाप्तोक्तिर्नादृष्टे क्वचि
दाप्तता॥ अदृश्यदृष्टौ सर्वज्ञो न च नित्यागमोऽक्षमः॥१६॥ ॥टीका॥ ननु पदद्वीति रीत्यायदि शाब्दः प्रमा राम

ध्यं न हि कथं जगत्कर्तृपुरुषसिद्धिः साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च । न कर्तृत्वं न कर्माणि लोकस्य सृजति प्रभु
रित्यादित्यागमाद्ब्रह्मस्यैव तत्र बाधकत्वात् । प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः ॥ अहंकारविमूढा
त्मा कर्त्ताहमिति मन्यते इत्यादिनाप्येतेन तस्य कर्तृत्वं भ्रांतियन्नमिति प्रतिपादनाच्च न च सर्वज्ञ ईश्वरं विशेष
दर्शी तिभ्रमस्संभवति । तस्मादीश्वरज गत्कर्तृत्वं नास्तीति नानुमानादिना जगत्कर्तृत्वेनेश्वरसिद्धिरित्यत
आह न प्रमाणमिति । उपदर्शितवाक्यं यद्यनाप्तोक्तं तर्हि तन्न प्रमाणं ॥ अनाप्तोक्तेरप्रमाणत्वात् । तथा चाप्र
माणत्वादेव न तद्बाधकम् ॥ यद्याप्तोक्तं हि अदृष्टेर्थे अज्ञातेः कथं चिदाप्ततानेति तदर्थगोचरयथार्थज्ञान
वत्त्वं तद्वक्तुराप्तस्यावश्यमेष्टव्यं तत्र ज्ञानेन तदर्थातीन्द्रियगोचरं नासर्वज्ञे संभवतीत्येतदागमप्रामाण्यानु
रोधेनापि सर्वज्ञो भगवानायाति । न च तस्याकर्तृकत्वं एतादृशवाक्यस्यैव कर्तृत्वाद्यमानत्वाद्ब्रह्मणो नित्य
त्वान्नैवं सर्गप्रलयव्यवस्थापनेन ब्रह्मणोऽनित्यत्वव्यवस्थापनादिति संपूर्णकारिकार्थः ॥१६॥ ॥मूलं॥ न
नासौ बुद्धि चिदेकांतः सत्वस्यापि प्रवेदनात् ॥ निरंजनावबोधार्थो न च संन्नपितत्परः ॥१७॥ ॥टीका॥ नन्वेवं

कु॰मां॰ सति ईश्वरे कर्तृत्वाद्यभावावेदकस्योक्तागमस्य का गतिरित्यत आह। न वा साविति। असौ आगमः क्वचिदेकांत एव ई-
श्वरे कर्तृत्वाद्यभावसाधक एव स्यादिति न सत्वस्यापि प्रवेदनात्॥ अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते इत्यादिना कर्तृत्व
॥४१॥ स्यापि प्रतिपादनादिति कारिकापूर्वार्धार्थः॥ नन्वेवं सति कर्तृत्वाभावावेदकस्य प्रामाण्यापत्तिस्तत्राह निरंज
नेति। अत्रंजनपदार्थो दृष्टादिकं तदभावप्रतिपादनपरेण तु सन्नपि कर्तृत्वाभावादिबोधकपदघटितोपि तत्स्य
रः ईश्वरे कर्तृत्वाभावप्रतिपादनतात्पर्य इति द्वितीयार्धार्थः। विरुद्धयोर्द्वयोर्मुख्यार्थत्वं न संभवतीत्येकस्यामुख्या
र्थतायां निषेधबोधकस्यैव तत्कल्पनीयं सत्वबोधकस्यानुमानसंवादेन स्वार्थे स्थैर्यात्। एवं च निरंजनत्वबोध
कश्रुतिसत्वेन स निर्द्धर्मकः। कथं कर्तेति निरस्तं कर्तृत्वबोधकप्राबल्येनानित्यविशेषगुणविरहबोधकत्वादि
तिभावः। निर्गुणत्वावेदकश्रुतीनां संकुचितार्थत्वकल्पनातः कर्तृत्वाद्यावेदकानामौपाधिककर्तृत्वादिपरत्वमे ॥४१॥
वेति नु युक्तं॥ मानांतरेणाननुभूतस्य परादुपस्थितस्य संभवाद्वाक्येन निर्द्धर्मकं प्रमापयितुमेव न शक्य इति नि
र्द्धर्मकं वाक्यार्थ एव न संभवतीति तु न युक्तं प्रमेयपदानित्यनुमेयप्रमेयत्वेन धर्माभावविशिष्टस्याप्यनुभूतत्वात्॥ राम

अदृष्टविशेषस्यप्रमेयत्वाच्छब्दबाधकत्वाकल्पनेनकेवलधर्माभावावगाहस्यस्मरणसंभवः।तदंशेऽन्याप्रका
रकस्मृतिंप्रतितदंशेअन्याप्रकारकत्वेनतुनानुभवस्यहेतुत्वंजातिमानित्यनुभवोत्तरंसघटइत्यादिविषय
कपदशक्तिग्रहतोरामरावणादिबोधोपिनतुतत्रभवतिविशिष्टविषयकसंस्काराद्रामरावणत्वादिनास्म
रणं।।सत्यादिपदान्निर्धर्मकस्यब्रह्मणोनिर्विकल्पकंस्मरणंतुकथंतद्विशेष्यकतत्प्रकारकस्मृतिंप्रतितद्वि
शेष्यकतत्प्रकारकसंस्कारस्यहेतुत्वात्जायमानंसप्रकारकमेवस्यात्ननुनिष्प्रकारकमितिचेत्।तद्विषयक
स्मृतिंप्रतितद्विषयकसंस्कारत्वेनापिसामान्यकार्यकारणभावकल्पनाद्विशेषणज्ञानंविनाजायमानंनि
र्विकल्पकमेवजायते।अथवातत्रापिधर्माभावप्रकारकमेवस्मरणं।अधिकरणस्वरूपाभावनादिमतेअ
भेदेपिप्रकारविशेष्यभावभानाभ्युपगमात्।।निर्विकल्पकत्ववर्णनंतुतटस्थधर्माप्रकारकत्वाभिप्रायकमि
त्याद्यन्यत्रविस्तरः।।१७।। ।।मूलं।।हेत्वभावेफलाभावात्प्रमाणेऽसतिनप्रमा।।तदभावात्प्रवृत्तिर्नेत्कर्मवादेप्य
यंविधिः।।१८।। ।।टीका।।यागादौवेदंविनैवप्रवर्त्ततेतिकिंवेदेनेतिप्रवर्त्तकवेदान्यथानुपपत्त्यैवभगवदभाव

ते

कु॰मां॰ आद्यास्यार्थापत्तिरेव तत्साधिकेत्यत आह। हेत्वभावेति। हेत्वभावे कारणाभावे फलाभावात् कार्याभावात्॥ प्रमाणे अ
सति यागादेरिष्टसाधनताबोधकवेदे असति न प्रमा यागादाविष्टसाधनत्वादिप्रमा न भवति तदभावात्॥
॥५२॥ यागादाविष्टसाधनत्वादिप्रमाया अभावात् प्रवृत्तिर्न यागादौ प्रवृत्तिर्न स्यादिति कारिकातात्पर्या
र्थः॥ तस्मादिष्टसाधनत्वावेदकवेदस्य नेश्वरेणावैयर्थ्येनावश्यके च वेदे नेश्वरवैयर्थ्यं प्रवृत्तिकारणप्रमोत्प
त्तये वेदस्य वेदप्रामाण्याय नेश्वरस्यावश्यकत्वादिति भावः। ननु प्रवृत्तिं प्रतीष्टसाधनताज्ञानस्य हेतुत्वे
सिद्धे सर्वमिदं स्यात् तदेव न निश्चत्राह कर्मवादेप्ययं विधिरिति॥ येनेश्वरो नाद्रियते कर्मभ्य एव जगज्जायत
इत्युच्यते तन्मतेप्ययं कार्यकारणभाव आवश्यक इत्यर्थः। अन्यथा तन्मतेपि कर्मत एव प्रवृत्त्याख्यकार्योप
पत्तौ तदा वेदकवेदस्य निष्प्रयोजनत्वं दुर्वारं स्यादिति भावः॥१८॥ ॥मूलं॥ अनियम्यस्य नायुक्तिर्नानियंतोपपा ॥५२॥
दकः॥ न मानयोर्विरोधोस्ति प्रसिद्धेवाप्यसौ समः॥१९॥ ॥टीका॥ अर्थापत्तिश्चानुमानातिरिच्यत इत्यनु मा
मानबाधकनिराकरणेनैव तन्निराकरणमित्याह। अनियम्यस्येति। अत्र यत इति पदं अत इति पदं चाध्या राम

हार्यं। यतः नियंता॥ अव्यापकोनुपपादकः। न व्याप्यस्योपपादकः। अतअनियम्यस्यअव्याप्यस्य नायुक्तिः न
व्यापकं विनाऽनुपपत्तिर्धूमं विना वह्न्यनुपपत्तेरदर्शनात् वह्निं विना धूमस्यानुपपत्तेर्दर्शनाच्च व्याप्यस्यैव व्या
पकं व विनाऽनुपपत्तिरिति नियमात्॥ व्यतिरेकव्याप्तिरेवानुपपत्तिशब्दार्थः। तथा च देवदत्तो वहिः सन् जीवि
त्वे सति गृहासत्वात् यो न वहिः सन् संजीवित्वे सति गृहासन् यथा मृतो गृहस्थितो वेति व्यतिरेकानुमाने
नैवस्योतिः शास्त्रावगततात्पर्यजीविनो वहिः सत्वज्ञानसंभवे व्यर्थं तदर्थमर्थापत्याख्यातिरिक्तप्रमाणकल्प
नमिति मंतव्यम्॥ नचान्वयव्याप्तिज्ञानस्यैवानुमितिं प्रति लाघवेन हेतुत्वाभ्युपगमाद्व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानस्या
नुमित्यहेतुत्वेन वहिः सत्वज्ञानोपपत्यर्थमर्थापत्याख्यातिरिक्तं प्रमाणमवश्यमेष्टव्यं यथा जीवतो गृहा
सत्वं वहिः सत्वं विना नोपपद्यते तस्माद्वहिरस्तीत्यादिकमिति वाच्यम्॥ साध्यवदन्यावृत्तित्वादिरूपान्वय
व्याप्तिज्ञानस्येव साध्याभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वरूपव्यतिरेकव्याप्तिज्ञानस्यापि विनिगमकाभा
वेनानुमितिं प्रति हेतुत्वाभ्युपगमात्। नन्वश।रीरलाघवमेव विनिगमकमिति वाच्यम्। यतः शरीरला

कु०मा० घवेनानुमितिंप्रतिसाध्यवदन्यावृत्तित्वरूपान्वयव्याप्तिज्ञानस्यैवहेतुत्वंतदेवयद्व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानस्य
स्वातंत्र्येणहेतुत्वंकल्प्यतेतदेवस्तुनअपितुयदिधूमव्यापकव[illegible]भाववान्स्यात्तदावह्निव्याप्तिविशिष्टहे
॥५३॥ त्वभाववान्स्यादित्यापत्तिंप्रत्याप्याद्यव्यतिरेकनिर्णयस्यहेतुत्वेकल्पनीयेकार्यतावच्छेदककोटावाद्या
न द्यव्यतिरेकनिर्णयस्याव्यवहितोत्तरत्वसंबंधेनवैशिष्ट्यंनिवेश्यापत्तित्वमनिवेश्यानुमितिसाधारण्ये
तथाविधनिर्णयविशिष्टत्वावच्छिन्नंप्रतितथाविधनिर्णयत्वेनहेतुतायामेवलाघवात्क्लृप्तेनेदृशहे
तुताकल्पनेनव्यतिरेकव्याप्तिज्ञानस्याप्यनुमितिंप्रतिअनुमितिहेतुत्वनिर्वाहात्।तस्मात्शरीरगौरवे
णतत्रतन्नहेतुरित्यनादरणीयमेवेत्यास्तांविस्तरः॥अन्येतुक्वचिदस्तिगृहेनास्तीतिप्रमाणयोर्भावाभा
वविषयकत्वाद्विरोधोस्तिक्वचिदस्तीत्यस्यभावार्थत्वात्।गृहेनास्तीत्यस्याभावार्थत्वात्सर्वक्वचिदस्तीति ॥५३॥
प्रमाणस्यगृहातिरिक्तविषयकतयापरिहृतःएवंचाविरोधज्ञानंविषयभेदकल्पनयाविरोधज्ञानो
त्तरमर्थापत्त्येतिवदंतितन्मतंदूषयतिनमायोविरोधोस्तीति।भावाभावविषयकयोरुक्तमानयोर्भिन्नवि राम

न

षयकत्वसाधनान्न विरोध इत्यर्थः प्रमाणत्वे विरोधस्य विरोधे वा प्रामाण्यस्यैवाभावात्प्रमाणत्वं विरोध
श्चेत्कथमयमेकत्रोपलभ्यमानं भिन्नविषयकत्वं विना अनुपपद्यमानं भिन्नविषयकत्वं साधयतीति तथा
चायं प्रयोगः इमौ भिन्नविषयकौ प्रमाणत्वे सत्येकविषयकतायां विरुद्धत्वादिति यदि चैवं सत्यप्यर्था
पत्तिप्रमाणं तदा प्रसिद्धानुमानेप्येवमस्तु। वह्निं विना धूमस्यानुपपत्तेः सत्वात् धूमेन वह्निसिद्धौ अनु
पलब्ध्या वह्न्यभावसिद्धौ प्रमाणयोर्विरोधेन धूमेन वह्निसिद्धिः। परभागावच्छेदेनानुपलब्ध्याभावसि
द्धिरर्वाग्भागावच्छेदेनेति विषयव्यवस्थापनस्यापि संभवादिति भावः॥१९॥ ॥मूलं॥ प्रतिपत्तेरपारो
क्ष्यादिंद्रियस्यानुपक्षयात्। अज्ञातकरणत्वाच्चभावावेशाच्च चेतसः॥२०॥ ॥टीका अनुपलब्धिर्न बाधिके
त्युक्तमिदानीं तस्याः प्रमाणत्वमपाकरोति प्रतिपत्तेरिति। प्रतिपत्तेः अभावप्रतिपत्तेः अपारोक्ष्यात्। अ
परोक्षज्ञानत्वात् इंद्रियजन्यत्वं साधनीयमिति शेषः तथा चाभावप्रतिपत्तिरिंद्रियजन्या अपरोक्षप्रति
पत्तित्वादित्यनुमानादभावप्रतिपत्ताविंद्रियजन्यत्वसिद्धिः सर्वत्र प्रत्यक्षप्रमाणत्वादेवाभावबुद्ध्युपप

कु॰मां॰ त्वादनुपलब्ध्याख्यातिरिक्तप्रमाणाभ्युपगमोऽव्यर्थ इति भावः॥ नन्वभावज्ञानकारणीभूताधिकरणग्रहणे इं
द्रियमुपक्षीणं तत्राह। इंद्रियस्येति वायोरूपाभाव इत्यत्राधिकरणस्यातींद्रियतया तथा वक्तुमशक्यतया
॥४४॥ अभावबुद्धावनन्यथासिद्धत्वादिति भावः। इत्थं चोक्तानुमाने हेतोः स्वरूपासिद्धिरपि नास्ति इंद्रियव्यापारा
न्वयव्यतिरेकानुविधायित्वमात्रस्या अपरोक्षत्वसाधनादिति भावः। इतोपि तस्या अपरोक्षत्वमाह। अज्ञातक
रणत्वाच्चेति। अज्ञातकरणजन्यत्वादित्यर्थः। अभावप्रतिपत्तेरिति शेषः। अयं भावः। अभावबुद्धावनुपलब्धि
र्न ज्ञातकरणं अभावरूपत्वात् अनुपलब्धिज्ञाने तदनुपलब्धिज्ञानस्य तत्राप्येतदनुपलब्धिज्ञानस्य हेतुत्वे अनव
स्थानाच्च अपि त्वज्ञाता सा न तथा तथा चाज्ञातासाधारणकरणजन्यत्वस्य प्रत्यक्षत्वव्याप्यतया तेनैव भावबुद्धेः।
प्रत्यक्षत्वात्मकापरोक्षत्वसिद्धिर्निष्प्रत्यूहैवेति। नन्वज्ञातकरणजन्यत्वस्य प्रत्यक्षत्वव्याप्यत्वे मानाभावान्न तथे ॥४४॥
त्यत आह भावाविज्ञाने चेति चेतसो मनसः। भावाविज्ञाने मानसभिन्नानुभवे भावभूतकरणसहकारित्वनियमा
दित्यर्थः। तथा च मानसान्याभावानुभवः। मनोभिन्नभावात्मककरणजन्यः मानसान्यानुभवत्वादित्यनुमाना राम

त्वप्रमानोभिन्नभावात्मककरणजन्यत्वेऽवधारिते तत्रेतरबाधादिंद्रियजन्यत्वसिद्ध्या इंद्रियेणैव सर्वत्राभावबुद्ध्यु
पपन्नावतिरिक्तानुपलब्ध्याख्यप्रमाणाभ्युपगमोव्यर्थः॥ नन्वनुपलब्ध्याख्यप्रमाणानभ्युपगमे घटाभावव
तिघटभ्रमदशायां घटाभावसत्वादिंद्रियसंबंधविशेषणतया घटाभावप्रत्यक्षापत्ति। मन्मते घटोपलंभसत्वे
नानुपलब्धेरभावान्न तत्प्रत्यक्षप्रसंग इत्यनायत्या प्रमाणांतरकल्पनमावश्यकमिति चेन्न चक्षुषाऽभावप्र
त्यक्षे जननीये प्रमाणांतरत्वेनाभिमतायायोग्यानुपलब्धेः सहकारित्वाभ्युपगमात् तदभावादेव घटाभा
ववति घटाभावप्रत्यक्षवारणसंभवात् नन्वेवं किमवशिष्टमनुपलब्धेः प्रमाणांतरत्वेन प्रत्यक्षत्व इंद्रियस्य क
रणत्वे विशेषणतारूपप्रत्यासत्तिकल्पनमधिकमिति चेन्न॥ विजातीयप्रमाकल्पनापेक्षया प्रत्यास[illegible]तं स्यं
रकल्पनायाम्लाघवत्वात्। व्यापारवत्त्वाभावेन तस्या प्रमाणत्वासंभवाच्च ननु व्यापाराभावेपि फलायोगव्य
वच्छिन्नकारणत्वरूपकरणत्वमुपपद्यत एव। अतः साधकतमं करणमिति सूत्रमपीति चेन्न। फलायोगव्य
वच्छिन्नकारणत्वस्य व्यापारवदसाधारणकारणत्वापेक्षया गुरुत्वेन हेयत्वात्। तथा हि निमीलनदशायां

कु०मां० मंधकारेव चक्षुषोपि फलायोगात्स्वेतरयावत्कारणसमवधाने यदव्यवहितोत्तरक्षणे कार्योत्पत्तिस्तत्त्वमेव फ
लायोगव्यवच्छिन्नत्वं वाच्यं। तस्य च यावत्कारणकार्यघटितत्वात्स्फुटं गुरुत्वं व्यापारवत्करणत्वापेक्षयेति सु
॥४५॥ धीभिर्विभावनीयमित्यास्तां विस्तरः॥२०॥ ॥मूलं॥ प्रतियोगिनि सामर्थ्याद्व्यापाराव्यवधानतः॥ अक्षाश्र
यत्वाद्दोषाणामिंद्रियाणि विकल्पनात्॥२१॥ ॥टीका॥ प्रकारांतरेणाभावज्ञानस्येंद्रियजन्यत्वं प्रसाध्या
नुपलब्धेः प्रमाणांतरत्वं निराकरोति। प्रतियोगिनीति। अत्र इंद्रियाणीति पक्षः। अभावग्राहकाणीति पूर
णीयम्। तत्र हेतुः प्रतियोगिसामर्थ्यादिति। प्रतियोगिग्राहकत्वादित्यर्थः। तथा चानुमानादेरिव प्रतियोगि
निग्राहकस्येंद्रियस्याभावग्राहकत्वे बाधकाभावात्। यत्प्रतियोगिकाभावग्राहकमिति यत्तद्घटितस्यामा
न्यव्याप्तेश्चेंद्रियस्याभावग्राहकत्वे सिद्धे तु तत्प्रयुक्ताऽभावज्ञानस्यापींद्रियजन्यत्वसिद्धाविंद्रियादेव सर्वत्रा ॥४५॥
भावप्रत्यक्षोपपत्तौ व्यर्थमनुपलब्धेः प्रमाणांतरत्वमिति भावः। उक्तव्याप्तावुपमाने व्यभिचारवारणायोपमा
नभिन्नत्वं विशेषणं देयं। तेन न कोपि दोष इति वदंति। ननु ग्राहकत्वं ग्रहजनकत्वं तच्चान्यथासिद्धिशून्यत्व राम

घटितं तच्च नास्ति इंद्रियस्याधिकरणज्ञानेनाभावधियं प्रत्यन्यथासिद्धेस्तथा च कथमुपदर्शितानुमानात्सा
ध्यसिद्धिस्तत्राह व्यापाराव्यवधानतइति। अधिकरणज्ञानस्य तत्र व्यापारत्वेन तत्रेंद्रियस्यान्यथासि
द्धत्वाभावदित्यर्थः। व्यापारेण व्यापारी नान्यथासिद्धइति सिद्धांतादिति दोषः। उपदर्शितानुमानस्याप्रयो
जकत्वे प्रकारांतरेणाभावज्ञाने इंद्रियजन्यत्वं साधयति। अक्षाश्रयत्वादिति। दोषाणां पित्तादिदोषाणां मिं
द्रियाश्रितत्वनियमादित्यर्थः। अयंभावः। अभावज्ञानस्येंद्रियाजन्यत्वे अभावभ्रमानुपपत्तिः। तज्जनकस्य
दोषवत्करणस्याभावात् दोषस्येंद्रियवृत्तित्वनियमेनानुपलब्धौ तदसंभवादिति। तथा च दोषवत्करणज
न्यत्वान्यथानुपपत्त्याऽभावभ्रमस्येंद्रियजन्यत्वाभ्युपगमस्यावश्यकत्वेन्यत्रापि तेनैवाभावबुद्ध्युपपत्ता
वनुपलब्धेः प्रमाणत्वाभ्युपगमो व्यर्थ इति। ननु भ्रमं प्रति दोषवत्करणं न हेतुरपि तु दोष एव तत्सानो
क्तयुक्त्याऽभावबुद्धाविंद्रियजन्यत्वसिद्धिरित्यत आह। विकल्पनादिति। अभावाधिकरणयोर्वैशिष्ट्या
वगाहिज्ञानस्यानुभवसिद्धस्य सत्त्वादित्यर्थः। अयंभावः। अभावबुद्धेरिंद्रियजन्यत्वानभ्युपगमे अभा

कु० मां० धिकरणयोर्विशिष्टबुध्यनुपपत्तिः॥ ॥परस्परजातिद्वयसांकर्यभियाएकत्रज्ञानेसाधारणप्रमाणद्वयज
न्यत्वाभ्युपगमस्याशक्यतयाअनुपलब्धिप्रमाणजन्याभावबुद्धाविंद्रियेणाधिकरणभानासंभवादनुप
॥४६॥ लब्धेस्तुभावमात्रग्राहकत्वेनतत्रप्रकारांतरस्यासंभवादित्यनुकूलतर्कसहकृतेनाभावबुद्धिरिंद्रियज
न्याअधिकरणविषयत्वादित्यनुमानेनाभावबुद्धाविंद्रियजन्यत्वसिद्धाविंद्रियवलादेवसर्वत्राभावबुद्ध्यु
पपत्तोव्यर्थमनुपलब्धेःप्रमाणांतरत्वमितिदूषणमायाततः।तथाहि।घ्राणेंद्रियजन्यसौरभज्ञानानंतरंसु
रभिचंदनमित्युपनीतभानवदनुपलब्धिप्रमाणताभावज्ञानानंतरमभावाधिकरणयोरुपनीतभाने
रूपविशिष्टबुद्धिसंभवेननतदन्यथानुपपत्याऽभावधियइंद्रियजन्यत्वोपमादनमनुपलब्धेःप्रमाणत्व
खंडनंचनयुक्तिसहं।अतःपूर्वोक्तयुक्तिरेवज्यायसीतिसंक्षेपः॥२१॥ ॥मूलं॥अवच्छेदग्रहध्रौव्यादध्रौव्ये ॥४६॥
सिद्धसाधनात्।प्राप्त्यंतरेनवस्थानान्नवेदन्योपिदुर्घटः॥२२॥ ॥टीका॥नन्वभावबुद्धिश्चेदिंद्रियजन्यात
र्हिकथमभावस्यनिर्विकल्पकावेद्यत्वसिद्धांतः।इंद्रियजन्यज्ञानविषयस्यनिर्विकल्पवेद्यतानियमात्कथं राम

वाइंद्रियेणाभावबुद्धिः॥ तत्रेंद्रियप्रत्यासत्तेरभावादित्यत आह अवछेदेति। अवछेदः। प्रतियोग्यादिः।
क तद्ग्रहस्यध्रौव्यात्। अभावबुद्धेः पूर्वमावश्यकत्वात्। अभावो न निर्विकल्पकविषय इति शेषः। अयं भावः।
अभावबुद्धौ प्रतियोगिज्ञानस्य हेतुत्वमवश्यमभ्युपेयं अन्यथा नेति प्रतियोग्यमिश्रिताभावप्रत्यक्षापत्तेः।
न च प्रतियोगिज्ञानं विनापि इदं त्वादृशिना तेजःसामान्याभावात्मकांधकारप्रत्यक्षोदयेन व्यभिचारान्नैवमि
ति वाच्यं अभावत्वप्रकारकलौकिकप्रत्यक्षत्वावछिन्नं प्रति प्रतियोगिज्ञानस्य हेतुत्वकल्पनेनानुपपत्त्यभा
वात् तथा चाभावो न निर्विकल्पकविषयः। पूर्वं प्रतियोगिभासकसामग्र्या आवश्यकत्वेन सर्वत्राभावप्रत्यक्षे
प्रतियोगिनः प्रकारविधयाभानसंभवात्प्रत्यक्षविषयस्य निर्विकल्पकवेद्यत्वनियमेनाभावात्। ननु प्रति भा
योगिज्ञानस्य हेतुत्वं न युक्तिसहं न च तथा सति नेति प्रतियोग्यमिश्रिताभावप्रत्यक्षापत्तिः। इष्टापत्तिस्तु
सञ्ज्ञामभावो निरूप्यत इति सिद्धांतान्न संभवतीति वाच्यं। प्रतियोग्यमिश्राभावप्रत्यक्षस्याप्रसिद्ध्या आ
पत्तेरसंभवात्॥ न च प्रतियोगिज्ञानशून्यकाले इंद्रियसंबद्धविशेषणतारूपप्रत्यासत्तिबलादभावप्र

कु॰ मां॰ त्वस्यत्वावच्छिन्ने आपादनीये फलतस्तथापत्तिः संभवतीति वाच्यं । इंद्रियसंबद्धविशेषणतायाः प्रतियोगि
मिश्रिताभावप्रत्यक्षं प्रत्येव हेतुतायाः कल्पने तथापादनासंभवात् । नचेदिंद्रियसंबद्धविशेषणतायाः
॥५७॥ कार्यतावच्छेदककोटौ प्रतियोगिविषयतानिवेशे प्रतियोगिभेदेनानंतकार्यकारणभावप्रसक्तिगौरवा
न्नेदं पक्ष्य ज्ञानत्वेन प्रतियोगिज्ञानमेव स्वप्रकारीभूतधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंबंधेन प्रतियोगि
विषयताम निवेश्य विषयतासंबंधेनाभावबुद्धौ स्वातंत्र्येण हेतुत्वकल्पनमेवोचितं तावतापि विशेषण
तया प्रतियोगिविषयकस्यैवाभावप्रत्यक्षस्य संभवात् अभावस्य निर्विकल्पकावेद्यत्वसिद्धांतक्षतेरिति
चेन्न मास्तु इंद्रियसंबद्धविशेषणतायाः कार्यतावच्छेदककोटौ प्रतियोगिविषयतानिवेशस्तथापि प्रतियो
गिज्ञानस्य हेतुत्वे मानाभावः नच प्रतियोग्यमिश्रिताभावप्रत्यक्षापत्तिः । इष्टापत्तेः । तथासत्यभावस्य निर्वि ॥४७॥
यः कल्पकवेद्यत्वमभ्युपेयेतेत्यभिप्रायं अग्रोव्ये सिद्धसाधनादिति । अग्रोव्ये अभावप्रत्यक्षे प्रतियोगिभाना
नैयत्ये सिद्धसाधनात् । अभावनिर्विकल्पकाभ्युपगमस्यावश्यकत्वात् । अन्यथाऽनुपस्थितस्याप्रकारत्वात् । राम

अर्थत्वप्रकारकप्रत्यक्षस्यानुपपत्तेः निरवच्छिन्नप्रकारताकबुद्धौ निरवच्छिन्नविषयताज्ञानस्य कारणत्वात्
अभावस्यापि निर्विकल्पकवेद्यत्वमुपेयमिति शेषः। तथा चाभावस्य निर्विकल्पकावेद्यत्वसिद्धांतो निर्युक्तिक
त्वादश्रद्धेय इति भावः। इंद्रियप्रत्यासत्तेरभावात्कथमभावप्रत्यक्षमिंद्रियेण स्यात्तत्राह प्रासंतरेऽनवस्थाना
दिति। अभावस्य स्वरूपं संबंधातिरिक्तसंबंधाभ्युपगमे तस्य तस्यापि संबंधांतरस्वीकारेऽनवस्थाप्रस
क्तेरित्यर्थः। ननु कालिकत्वविशिष्टभूतलत्वतादात्म्यादिस्वरूपस्यैवाभावसंबंधत्वमिति शेषः। तथा च स्वरूप
संबंधरूपविशेषणताया एव तत्र प्रत्यासत्तित्वसंभवान्न काप्यनुपपत्तिरिति भावः। अभावनिर्विकल्प
काभ्युपगमः स्वरूपस्य चाभावसंबंधत्वाभ्युपगमश्चानुपलब्धेः प्रमाणांतरत्वाभ्युपगंतॄणामप्यावश्य
क इत्याह नन्वित्यादि अभावनिर्विकल्पकानभ्युपगमे स्वरूपस्य संबंधत्वानभ्युपगमे चाभावस्यानुपलब्धि
वेद्यत्वनियमोपि दुर्घट इत्यर्थः। न हि विशेषणविशेष्योभयनिर्विकल्पकसंबंधं विना चाभावाधिकरण
योर्विशिष्टबुद्धिर्घटत इति भावः॥२२॥ ॥मूलं॥ प्रत्यक्षादि[illegible]रेभिरेवमधरो दूरे विरोधोदयः प्रायोयमु
मि

कु०मां० खवीक्षणैकविधुरैरात्माऽपि नासाध्यते॥ तं सर्वानुविधेयमेकमसमस्वच्छंदलीलोत्सवं देवानामपि देवमुद्भववदति
श्रद्धाः प्रपद्यामहे॥२२॥ ॥इति कुसुमांजलिकायां तृतीयस्तबकः समाप्तः॥३॥ ॥टीका॥ ईश्वरस्तुतिव्या
॥४८॥ जेन स्तवकार्थमुपसंहरति॥ प्रत्यक्षादिभिरिति। अत्र यतः पदं अतः पदं च पूरणीयम् तथा च यतः एभिरी
श्वरे कर्तृत्वाद्यभावसाधकत्वेनाभिमतैः प्रत्यक्षादिभिरपि प्रमाणैर्यन्मुखवीक्षणैकविधुरैर्यस्येश्वरस्यमु
खवीक्षणेन ज्ञानसापेक्षत्वेन एकविधुरैर्धर्मिग्राहकमानबाधितैरात्मा स्वभावः। प्रामाण्यं नासाद्यते अतः
विरोधाद्यथोऽधरो अप्रमाणरूपो विरोधोदयमस्तर्क्यः ईश्वरो ऽपरो दिकर्ता स्यात् शरीरी स्यादित्यादिरूपो दूरे स
र्वैः अनुविधेयावश्या यस्य एतादृशं एकं सजातीयद्वितीयरहितं असमस्वच्छंदलीलोत्सवं असमा निरु
पमा या स्वच्छंदलीला चेतनांतराप्रयोज्या क्रीडा उत्सवो दुःखाजनकं कर्म यस्य तादृशं देवानामपि देवं सर्वे ॥४८॥
श्वरं उन्नवदति श्रद्धाः अत्यंत श्रद्धाविशिष्टा वयं प्रपद्यामहे नमस्कुर्म इति संपूर्णश्लोकार्थः॥२२॥ ॥
इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यवर्यश्रीनारायणतीर्थकृतायां कुसुमांजलिव्याख्यायां तृतीयस्तबक राम

व्याख्यासमाप्ताः॥३॥ ॥मूलं॥ अव्याप्तेरधिकव्याप्तेरलक्षणमपूर्वदृक्। यथार्थानुभवो मानमपेक्ष्यतयोच्यते
॥१॥ ॥टीका॥ ननूपदर्शितरीत्या वेदादिकर्तृत्वेनेश्वरसिद्धावपि तस्य प्रमात्मकत्वमसिद्धं। अगृहीतग्रा
हित्वात्मकप्रमात्वमन्यथा निर्वक्ति। अव्याप्तेरिति। अपूर्वदृक्। अगृहीतग्राहि ज्ञानं धर्मिपरनिर्देशेन त
द्ग्राहिज्ञानत्वं न प्रमालक्षणं धारावाहिकप्रमायामव्याप्तेः भ्रमेऽतिव्याप्तेश्चेत्यर्थः। ननु भ्रमवारणाय
यथार्थेति देयं अथवा तन्मतेऽन्यथाख्यातेरनभ्युपगमात्। अनधिगतपदेनैव तन्निवारणात्। यथार्थेति
न देयं। एवं नाव्याप्तिरपि द्वितीयादिज्ञानानामलक्ष्यत्वात्। नन्वयथार्थप्रवृत्त्यादिरूपकार्यजनकत्व
स्य तत्रापि सत्त्वात्तेषामप्रमात्वे बीजाभाव इति वाच्यं। यथार्थप्रवृत्तिजनकत्वरूपयाथार्थ्यं न तद्वति तत्प्रकार
कत्वं प्रमालक्षणप्रविष्टयाथार्थ्यमनधिगतार्थविषयकत्वमेवेति विशेषात्। न च तर्हि ज्ञानार्थविषयक
ज्ञानजनकानां चक्षुरादीनामप्रमाणत्वापत्तिः। अधिगतार्थविषयकज्ञानाजनकत्वरूपाप्रमाणत्वस्येष्ट
त्वात्। अनधिगतत्वं यदा कदाचिद्वा सर्वकाले वा। नाद्यः स्मृतेरपि प्रमात्वापत्तेः। नान्त्यः। प्रथमज्ञानस्या

१ स्मृतिवारणायानधिगतेति। इच्छाकारणापज्ञानमिति चेन्न। अनधिगतेत्यादिदूषणं चस्येतास्यर्थोऽत्र १

प्रमात्वप्रसंगात्। तद्विषयस्याप्यज्ञायमानत्वात्। अनवस्थोत्पत्तेः। पूर्वमनधिगतत्वं द्वितीयादिज्ञानानां यथा
र्थत्वेपि पारिभाषिकप्रमात्वाभावस्येष्टत्वादिति वाच्यं। द्वितीयादिज्ञानकरणानां सर्वसिद्धप्रमाकरणत्वा
 भावप्रसंगात्। किंच प्रथमज्ञानस्या[illegible]पि प्रमात्वाभावप्रसंगः। तद्विषयस्यापि रूपांतरेण ज्ञातत्वात्। न
च तत्पुरुषेण पूर्वमज्ञातत्वं विवक्षितं तथापि प्राथमिकघटत्वादिज्ञानानामप्यप्रमात्वप्रसंगात्। तद्विष
याणामपि जन्मांतरज्ञानत्वात्। एतज्जन्मनि तत्पुरुषेण पूर्वमज्ञातत्वमित्यपि न बालस्य स्तन्यपानेष्टसाधनताव
तिव्याप्तेः। स्वसमानाधिकरणस्वाव्यवहितपूर्ववर्त्तिस्वसमानाकारज्ञानाविषयविषयकत्वरूपानाधि
गतार्थग्राहित्वात्मकप्रमात्वस्य निष्कृष्टस्य तत्राप्यबाधादिति स्वयं बोध्यं। यत्तु धारावाहिकद्वितीयादिज्ञाना
नां पूर्वज्ञानाविषयक्षणविषयत्वान्न तत्राव्याप्तिरिति तन्न सूक्ष्मक्षणानां नीरूपतया प्रत्यक्षेणाविषयी ॥४९॥
करणादिति संक्षेपः। ननु भवन्मते कथं स्मृतिव्याप्तिः तत्राह यथार्थानुभवो मानमिति। अत्र मानशब्दो भावव्यु
त्या मितिपरः। तद्वद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नायां तत्प्रकारता त[illegible]न्न यो निश्चयरूपोऽनुभवस्तत्प्रमेत्यर्थः। अत्र र ˇ राम

द्वा

शु त[illegible]त्वयोः शुक्तिरजते इति समूहालंबनस्यापि रजतत्वप्रमात्वापत्तिवारणाय विशेष्यताप्रकारतयोरवच्छेद्या-
वच्छेदकभावनिवेशः। भ्रमासाधारण्याय तद्वद्विशेष्यकत्वनिवेशः। रजते द्रव्यत्वप्रकारकज्ञानस्यापि रज-
तत्वप्रमात्वापत्तिवारणाय तत्प्रकारकत्वनिवेशः। रजते रजतं न वेति संशयवारणाय निश्चयेति। स्मृतिवारणा-
यानुभवइति। स्मृतिभिन्नज्ञानस्यानुभवत्वात्। स्मृतिस्तु संस्कारमात्रजन्यं ज्ञानं। मात्रपदेन बहिरिंद्रियव्या-
वृत्तिः। तेन न प्रत्यभिज्ञायामतिव्याप्तिः। मानसज्ञानवारणाय संस्कारजन्येति। ननु यथार्थज्ञानमेव प्रमालक्ष-
णमस्तु। किमिति स्मृतिव्यावृत्तिः। न च प्रमात्वस्य स्मृतिसाधारणत्वे स्मृतिरूपप्रमाकरणतयाऽनुभवस्य
प्रमाणत्वापत्तिः। इष्टत्वात्। अनुमित्युपमितिशाब्दभिन्नप्रमितिकरणत्वेन विभजनान्न विभागव्याघातोपी-
त्यत आह न पेक्ष्यत येष्यत इति इतरप्रामाण्यानधीनप्रामाणिकतयाऽनुभवस्य प्रमात्वमिति प्रमात्वमनुभवघ-
टितमित्यर्थः स्मृतेः प्रमात्वं हि अनुभवप्रमात्वाधीनमिति स्मृतेरप्रमात्वमिति भावः। अन्यथाऽनुभवस्य प्रमाणां-
तरत्वापत्तेरुक्तत्वात्। यदसाधारण्यं सहकार्यासाद्य मनो बहिर्गोचरां प्रमां जनयति तस्यैव प्रामाण्यं तद्वत्व

कुं०मो० नियमात्। नचानुभवस्य प्रमाणांतरसंयुक्तं। नांत्रिकाणां तत्र प्रमाणव्यवहाराभावात्। उक्तरूपेण विभजनं वी
युक्तं विनिगमनाविरहतः। प्रत्यक्षं निवेश्यानुमितिमनिवेश्य प्रत्यक्षोपमितिशाब्दभिन्नप्रमितिकरणत्वेनानु
॥५०॥ भवस्यानुमानेप्यंतर्भावापत्तेः। तस्मात्स्मृतिव्यावृत्तमनुभवघटितमेव प्रमालक्षणं वाच्यमित्यास्तां विस्तरः॥१॥
ननु घटज्ञानेन घटोपादानकज्ञाततारव्यातिरिक्तपदार्थो जन्यत इत्यवश्यमुपेयं। अन्यथा ज्ञानेन तदीयत्वनिय
मानुपपत्तेः। तथाविधातिरिक्तपदार्थाभ्युपगमे तु न तदनुपपत्तिः। यत्र यज्ज्ञानबलात् तादृशोपकारस्तज्ज्ञानं तदीय
मित्यभ्युपगमात्। तथा च पूर्वपूर्वज्ञानोत्पादितज्ञाततामादाय उत्तरोत्तरज्ञानानामगृहीतग्राहित्वान्न प्रमा
लक्षणाव्याप्तिरित्यतो ज्ञाततातिरिक्तपदार्थं दूषयति स्वभावनियमेति। स्वभावनियमाभावात् कारणविशेषस्य
कार्यविशेषजननस्वभावानियमानभ्युपगमात्। उपकारोपि ज्ञाततारव्यातिरिक्तपदार्थोपि दुर्घटः। तेन ज्ञानेन त ॥५०॥
त्रैवोपकारो जन्यते नान्यत्र कुत इति प्रश्नस्य तन्मतेपि दुःसमाधेयत्वात्। यदि स्वस्वभाववत्त्वेनैवेति भावोभिप्रेतं तदा स्व
भावसंबंधेनैव ज्ञानं तदीयं नान्यविषयकमिति नियमसंभवात् किं ज्ञाततयेति भवतु वा सति ज्ञाततानासमवायिका राम

रणस्यसत्वात्।नाविद्यमानेतथात्वंतदीयतानियामकस्वभावएवेत्यन्यत्रापिसएवास्त्वितिभावः॥२॥ ॥मूलं॥स्व
भावनियमाभावादुपकारोपिदुर्घटः।सघटत्वेपिसत्यर्थेसनिक्षागतिरन्यथा॥२॥ ॥अनेकांतात्सिद्धेर्वानच
लिंगमिहक्रियातद्वैशिष्ट्यप्रकारत्वान्नाध्यक्षानुभवोधिके॥३॥ ॥टीका॥ननुज्ञानंकर्मणिकिंचिज्जनकंक्रि
ग यात्वात्गमनक्रियावदित्याद्यनुमानात्ज्ञातेविषयविषयेउपकारेसिद्धेपरिशेषात् ज्ञाततारूपातिरिक्तपदार्थसि त्स्ना।
द्धिरित्यतआह।अनेकांतादितियदिक्रियात्वंधात्वर्थत्वंतदाघटमिच्छतीत्यादाविच्छारूपधात्वर्थेव्यभिचारात्इ
च्छयाघटाद्यात्मककर्मणिकिंचिदजननात्यदिकर्मत्वंतदाज्ञानरूपपक्षेहेत्वसिद्धेःज्ञानस्याग्रहणत्वात्इह
उपकारसाधनेक्रियानलिंगमितितादात्म्येनहेतुत्वाभिप्रायेणक्रियात्वंनहेतुरित्यर्थः।ननुतथापिज्ञातोघट
इतिप्रत्यक्षेणज्ञातत्वसिद्धिर्निष्प्रत्यूहैवेत्यतआह।नचेति।तद्वैशिष्ट्यप्रकारत्वात्ज्ञासंबंधविषयकत्वा
त्अध्यक्षानुभवोज्ञातोघटइतिबोधः।नाधिकेन।विषयतारूपज्ञानसंबंधातिरिक्तज्ञाततानाविषयकइत्यर्थः।
धविनष्टघटेपिज्ञातोघटइतिप्रतीतेस्तत्रचज्ञाततायाघटंविनाज्ञानेनाप्यसंभवेनस्वरूपसंबंधरूपविषयता।

कु०मां० याएवविषयत्वस्यावश्यकत्वाद्विद्यमानघटादावपिसैवविषयोस्तु कृतमधिकेन स्वरूपसंबंधरूपविष
यतातिरिक्तज्ञानतारूपविषयस्वीकारेणेतिभावः।नचज्ञानस्यचस्फुरयोग्यतयाज्ञातोघटइतिचाक्षुषेज्ञा
॥५१॥ नभानासंभवेनान्यथानुपपत्त्यातत्रोज्ञानतात्मसिद्धिरितिवाच्यं।ज्ञानस्यचस्फुरयोग्यत्वेपिज्ञानांशेउपनीत
भानात्मकतथाविधचाक्षुषसंभवात्।नचज्ञानस्यातीन्द्रियतयाप्रत्यक्षासंभवेनतन्मूलकानुमानादेरप्य
सिध्या।उपनायकज्ञानाभावेनतथाविधोपनीतभानमप्यसिद्धमितिवाच्यं।मनःसंयुक्तसमवायसन्निक
र्षादिघटितसामग्रीबलात्ज्ञानप्रत्यक्षेबाधकाभावेनज्ञानस्यातीन्द्रियत्वासिद्धेः।नन्वेवंसतिनिर्विकल्पक
स्यापिप्रत्यक्षापत्तिरितिवाच्यम्।तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकत्वप्रकारतानिरूपितत्वप्रकारकत्वनिष्ठप्रकार
तानिरूपितविशेष्यतासंबंधेनज्ञानप्रत्यक्षंप्रतितादात्म्येनतद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपिततन्निष्ठप्र ॥५१॥
कारताशालिज्ञानत्वेनहेतुताकल्पनस्यघटोभूतलंचेतिसमूहालंबनानंतरंघटत्वेनभूतलंजानामीत्यनुव्यव
सायवारणायावश्यकतयाज्ञानस्यप्रत्यक्षत्वेपिनिर्विकल्पप्रत्यक्षवारणसंभवात्।अतएवनिर्विकल्पक राम

प्रत्यक्षस्वारस्यार्थंविषयतासंबंधेनप्रत्यक्षंप्रतितादात्म्येननिष्प्रकारकज्ञानत्वरूपनिर्विकल्पकत्वेनप्रतिबंध
कत्वकल्पनेगौरवात्तदपेक्ष्यज्ञानत्वेनैवप्रतिबंधकत्वंकल्प्यमितिज्ञानसामान्यमेवातींद्रियमितिभट्टमत
मपास्तम्।उपदर्शितकार्यकारणभावेनावश्यकल्पनीयेननिर्वाहेतथाविधप्रतिबध्यप्रतिबंधकभावस्या
कल्पनीयत्वादिति।ननुघटंजानातीत्यादौक्रियाजन्यफलशालित्वरूपमुख्यकर्मत्वोपपत्यर्थंज्ञाततताभ्यु
पगमआवश्यकइतिचेन्न।घटमिच्छतिघटंकरोतीत्यादाविवनष्टघटस्थलइवविषयत्वरूपभाक्तकर्मत्वे
नैवद्वितीयाविभक्तिनिर्वाहेज्ञाततारव्यातिरिक्तपदार्थानावश्यकत्वात्।तथाचकर्मणिद्वितीयेतिसूत्रस्य
कर्मपदस्यघटपदोत्तरंद्वितीयोपपत्यर्थंगौणमुख्यसाधारणकर्मत्वविशिष्टपरत्वमेवेष्टव्यमित्यास्तांवि
स्तरः।ननुज्ञातोघटइत्यत्रनज्ञानजन्यज्ञाततारूपाविषयताविषयः।किंतुस्वरूपसंबंधरूपाविषयतैव
घटज्ञानयोःसंबंधरूपाविषयइत्यसंगतं।विषयतायाःस्वरूपसंबंधत्वमतेतस्याःज्ञानस्वरूपत्वंवि
षयस्वरूपत्वंवा।नतावदाद्यःज्ञानस्वरूपत्वेघटत्वतत्वतद्भिन्नविषयतयोरैक्येन[illegible]तत्वमितिज्ञानोत्तरं

कु॰ मां॰ घटनिष्ठप्रकारतानिरूपितभूतलनिष्ठविशेष्यताशालिज्ञानवानहमित्याद्यनुव्यवसायवत् भूतलनिष्ठप्रका
रतानिरूपितघटनिष्ठविशेष्यताशालिज्ञानवान[illegible]मित्यनुव्यवसायापत्तेर्घटपटावितिसमूहालंबनस्य
॥५२॥ भ्रमत्वापत्तेश्च। तज्ज्ञानस्यैकेन तत्स्वरूपघटपटादिविषयताया अप्यभेदेन घटत्वाभाववन्निष्ठविशेष्य
तानिरूपितघटत्वनिष्ठप्रकारताशालिज्ञान[illegible]त्वरूपभ्रमत्वस्य तत्र सत्वात्। न द्वितीयः घटभूतलसंयोगाः।
घटवद्भूतलमिति समूहालंबनविशिष्टबुद्ध्योर्विषयानामैक्येन विषयकृतवैलक्षण्याभावाद्विषयताकृत
मेव वैलक्षण्यं वाच्यं। तत्र च विषयताया विषयरूपत्वे तत्स्वरूपाणां तासामपि वैलक्षण्याभावात्सम्
हालंबनविशिष्टबुद्ध्योर्वैलक्षण्यानुपपत्तिर्जागरूकैव। न च समूहालंबनाविषयस्य घटप्रतियोगिकत्व
भूतलानुयोगिकत्वरूपसंबंधसंबंधस्यापि विशिष्टबुद्धिविषयत्वान्न वैलक्षण्यानुपपत्तिरिति वाच्यं। ॥५२॥
घटभूतलसंयोगप्रतियोगित्वानुयोगि[illegible]त्वानीति संबंधसंबंधस्य विषयकस्यापि समूहालंबनस्य संभ
वात्। न च समूहालंबने संयोगत्वेन संयोगभानान्नानुपपत्तिरिति वाच्यं। घटवद्भूतलं[illegible]संयोगश्चेति वि राम

शिष्टज्ञानस्यनादृशासमूहालंबनाद्वैलक्षण्यानुपपत्तेरितितस्याःस्वरूपसंबंधत्वंदुर्वचं।अतिरिक्तत्वाभ्युप
गमेतुकिमपराद्धंज्ञाततयेतिचेन्न।अतिरिक्तत्वेपिज्ञानजन्यत्वानभ्युपगमेनज्ञाततामेदोपपत्तेरित्याद्य
न्यत्रविस्तरः।ननुविषयतायाःस्वरूपसंबंधत्वेअतिरिक्तत्वेवाविषयभेदेनभिन्नायाःकथमनुगतप्रतीति
रितिचेन्न।विषयतात्वमेकमंगीकृत्यसत्वेहि।अतोघटत्वविशिष्टबुद्धिंप्रतिघटत्वविषयकज्ञानत्वेनहेतु
तायांविषयतायाःप्रकारताविशेष्यतादिभेदेनभिन्नतयाएकस्यानिवेशेऽन्यविधविषयताशा
लिज्ञानाद्विशिष्टबुद्ध्यनुत्पत्त्यापत्तिरपिनिरस्ता।तत्रविषयतात्वेनप्रकारताविशेष्यतयोरनुगमेना
नुपपत्त्यभावादित्यास्तांविस्तरः।साचविषयतात्रिविधाविशेष्यताप्रकारतासांसर्गिकीचेतिभेदात्।
यथाघटोयमित्यत्रघटत्वेप्रकारताघटेविशेष्यता।संबंधेसमवायादौचसांसर्गिकीज्ञाननिरूप्ये
त्यादिकंस्वयंबोध्यम्।भासमानवैशिष्ट्यप्रतियोगित्वंप्रकारत्वंभासमानवैशिष्ट्यानुयोगित्वंविशे
ष्यत्वमितितुसंप्रदायः।अत्रविशेषोऽन्यत्रावसेयः॥३॥ ॥मूलं॥अर्थेनैवविशेषोहिनिराकारतयाधि

कु॰मां॰ यां। क्रिययैव विशेषो हि व्यवहारेषु कर्मणां ॥७॥ ॥टीका॥ ननु घटज्ञानादीनां घटपटविषयक ज्ञानाद्यभेदस्
याभेद सिद्ध्यर्थानुपपत्त्या घटज्ञानादिजन्यज्ञाततायाऽभ्युपगम आवश्यक स्तत्राह। अर्थेनैवेति। अत्र प्र
॥५३॥ थमो हि शब्दो यत इत्यर्थे द्वितीयो हि शब्दः। अत इत्यर्थे अर्थेणेत्यत्र तृतीया। अभेदे लाक्षणिकी विशे
षणं ह्यर्थ इतरभेदानुमापकः तथा च यतो निराकारतया ज्ञानानामर्थाभिन्न इतरभेदानुमापकः। अतः
कर्मणां घटपटादीनां व्यवहारेषु विशिष्टबुद्ध्यादिषु क्रिययैव घटपटादिरूप एवं कार्याभिन्न इतर
भेदानुमापक इति संपूर्ण कारिकार्थः विषयभेदाद्विषयिता विशेषभेदाद्वा ज्ञानभेदो न ज्ञाततयेति भा
वः॥७॥ ॥मूलं॥ मितिः सम्यक् परिच्छित्तिस्तद्वत्ता च प्रमातृता। तदयोगव्यवच्छेदः प्रामाण्यं गौतमे मते
॥८॥ ॥टीका॥ ननूपदर्शितयुक्त्या ईश्वरज्ञानस्य प्रमात्वेपि ईश्वरे प्रमातृत्व प्रामाण्यमनुपपन्नं। ईश्व ॥५३॥
र प्रमाया नित्यतया तां प्रतीश्वरस्य समवायिकारणत्वाभावेन प्रमा समवायिकारणत्व लक्षण प्रमातृत्व
स्य तत्राभावात्। तथा चेश्वरे प्रमातृत्वोक्तीर्न तन्मंत्रायुर्वेद प्रामाण्यवच्च तत्प्रामाण्यमाप्त प्रामाण्यादिति राम

न्यायमते प्रामाण्यात्कीर्तनमसंगतं स्यादतः प्रमालक्षणमनूद्य ईश्वरप्रमातृत्वमुपपादयति ।मितिःस
म्यगिति सम्यक्परिच्छित्तिर्यथार्थज्ञानं मितिः प्रमा तद्वत्ता यथार्थज्ञानरूपप्रमावत्ता। तथा च प्रमासमवा
यिकारणत्वं न प्रमातृलक्षणं अपि तु प्रमावत्त्वं तत्त्वं चेश्वरे अव्याहतमेवेति न तत्र प्रमातृत्वलक्षणप्रामा
ण्यात्कीर्तनमसंगतमिति भावः। ईश्वरस्य प्रमातृत्वमुपपाद्य प्रामाण्यमुपपादयति तदयोगव्यवच्छेद इत्या
दि प्रमाया अयोगव्यवच्छेदोपि प्रामाण्यं गौतममतम् इत्यर्थः। तथा च प्रमायाः अयोगव्यवच्छेदः प्रामाण्यमि
त्यभिप्रायेण पूर्वोपदर्शितन्यायमतं गौतममतं ईश्वरप्रामाण्यात्कीर्तनमिति नानुपपन्नमिति भावः। न चैवं
सति प्रमाणस्य पंचविधतया चातुर्विध्येन न विभागानुपपत्तिरिति वाच्यं प्रमाकरणात्मकप्रमाणस्यै
व चातुर्विध्येन निरुक्तेन यादविभागव्याघातनाभावादित्याशयं विस्तरः ॥५॥ ॥मूलं॥ साक्षात्कारिणि नित्ययो
गिनि परद्वारानपेक्षस्थितौ भूतार्थानुभवे निविष्टनिखिलप्रस्ताविवस्तुक्रमः। लेशादृष्टिनिमित्तदुष्टिविग
मप्रभ्रष्टशंकातुषः शंकोन्मेषकलंकिभिः किमपरैस्तन्मे प्रमाणं शिवः ॥६॥ ॥इति कुसुमांजलौ चतुर्थस्तबकः॥

कु॰ मां॰ टीका॥ साक्षात्कारिणि प्रत्यक्षे नित्ययोगिनि सदा संबद्धे ... व्यापारानपेक्षस्थितिके एतादृशे भूता
र्थानुभवे निविष्टो विषयीभूतो निखिलप्रस्तारि वस्तूनां नानापदार्थानां क्रमो वा स्तु तो भावो पस्य सः तादृशा
॥५५॥ नुभवविषयविश्वक इति पूर्वार्धार्थः। लेशतोप्यदृष्टिर्विशेषादर्शनं। तन्निमित्तिकाया दृष्टिः रागद्वेषमोहात्मिकाः दृ
तद्विरामेन प्रभ्रष्टशंकानुषंगः॥ वेदाप्रामाण्यशंकालेशोयस्मादिति यद्वा एतादृशा दृष्टिविगमेन प्रभ्रष्टाः शं
कानुषायत्र सः तत्र शंकावद्भिः परैः पाखंडैः किं। अथवा अप्रामाण्यशंकाविषये मन्वादिभिः कृतैस्तस्य नान्यथा
सिद्धिरितिभावः॥६॥ ॥इति चतुर्थस्तवकव्याख्या समाप्ता॥ ॥मूलं॥ कार्यायोजनधृत्यादेः पदात्प्रत्ययतः
श्रुतेः॥ वाक्यात्संख्याविशेषाच्च साध्यो विश्वविदव्ययः॥१॥ ॥टीका॥ एतावता प्रबंधेनेश्वरसिद्धौ बाधकं नि
रस्य साधकमाह। कार्येति। अत्र कार्येत्यादौ भावप्रधानो निर्देशः। प्राचीननये तादात्म्यसंबंधस्य व्याप्यतान ॥५४॥
वच्छेदकत्वेन यथाश्रुते संगतेः पंचम्यर्थस्य प्रयोज्यत्वं। अन्वयश्चास्य साध्यपदार्थेनुमितिविषये कदेशा
नुमितौ तथा च कार्यत्वायोजनत्वधृतित्वादिपदत्वप्रत्ययत्ववाक्यत्वसंख्याविशेषत्वात्मकबहुविधहेतुप्र राम

योऽस्यानुमितिविषयो विश्वविषयकनित्यज्ञानाश्रयो नित्येश्वर इति संपूर्णकारिकार्थः। अत्र विश्वविषयकज्ञाने
नित्यत्वविशिष्टस्याव्ययत्वाद्व योध्यः। आयोजनं करणमुत्पत्त्याकर्म धृतित्वादीत्यादिपदार्थो नाशत्वं पद
ने पदार्थः पद्यते ज्ञायतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या व्यवहारः प्रत्ययपदार्थः प्रमा संख्याविशेषो द्वित्वादिः॥ एवं च कार्यं स
कर्तृकं कार्यत्वात् घटादिवत् सर्गाद्यकालीनद्व्यणुकारंभकपरमाणुसंयोगजनकं कर्म प्रयत्नवज्जन्यं कर्मत्वात्
अस्मदादिशरीरक्रियावत्। ब्रह्मांडादिधृतिः प्रयत्नवज्जन्या धृतित्वात् वियति विहंगमधृतिवत्। ब्रह्मांडादिवि
नाशः प्रयत्नवज्जन्यः। नाशत्वात् पाट्यमानपटनाशवत् सर्गाद्यकालीनघटानयनादिव्यवहारः प्रयत्नवज्ज
न्यः व्यवहारत्वादिदानींतनव्यवहारवत्। वेदजन्या प्रमा गुणजन्या प्रमात्वात् प्रत्यक्षप्रमावत्॥ वेदः पौरुषे
यो वेदत्वात् व्यतिरेके गगनादिवत्। वेदः पौरुषेयो [illegible] वाक्यत्वात् भारतवत्। सर्गाद्यकाली
नद्व्यणुकपरिमाणजनकत्वे द्वित्वसंख्या अपेक्षाबुद्धिजन्या द्वित्वत्वात् अस्मदाद्यपेक्षाबुद्धिजन्यद्वित्ववदित्य
नुमानैरीश्वरसिद्धिरिति भावः। न चात्राप्रयोजकत्वं शंक्यं [illegible] तो निरुपाधिसहचारस्यैवानुकूलतर्क

कु॰ मां॰ त्वात् अत्रायानुमानेकृतिसाध्यत्वरूपं कार्यत्वं पक्षतावच्छेदकं । सिद्धसाधनप्रसंगात् । किंतु प्रागभावप्रति
योगित्वे सति सत्त्वं पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वात् । घटादिरूपकार्ये स्वकर्तृत्वसिद्धावं
॥५५॥ शतः सिद्धसाधनं । साध्यमत्र सकर्तृकत्वं लाघवान्मत्वर्थपरित्यागेन कृतिजन्यत्वमेव तथा च क्षित्यंकुर
पर्वतादावस्मदादिकृतिबाधेन यादृशकृतिजन्यत्वं सिध्यति तादृशकृत्याश्रयत्वेनेश्वरसिद्धिरिति भावः । प्रकृ
तानुमानैरेव च कृतेस्तदाश्रयस्य चैकत्वे नित्यत्वे च लाघवमिति ज्ञानसहकारेण नित्यत्वैकत्वे सिध्यतः ।
लाघवज्ञानसहकारेण व्यापकतानवच्छेदकस्यापि अनुमितौ भानात् एवं श्रुतिसिद्धसर्वविषयकज्ञानेच्छयोर
प्येकत्वनित्यत्वे लाघवादेव सिध्यतः । तयोर्नानात्वे उत्पादविनाशकल्पने च गौरवात् । स्यादेतत् । ज्ञानादीनां
सर्वविषयत्वसिद्धिः कस्मादिति चेत् नित्यत्वेनैवेत्यवेहि । ज्ञानादेर्नियतविषयकत्वे कारणाधीनत्वेन कारणा ॥५५॥
भावेन नियतविषयकत्वाभावात् । एकत्वं चात्र आत्मानात्मोभयवृत्तिभिन्नदुःखासमानाधिकरणवृत्तित्वशून्य
त्वमीश्वरस्य तादृश [redacted] त्तित्वासामानाधिकरण्यं च तद्ज्ञानादेर्बोध्यं । एता राम

दृशोकत्वस्यजीवात्मतज्ज्ञानसाधारण्येपीश्वरद्धयनित्यज्ञानादिद्वयवारकत्वात्।नन्वेवँच्छेदकावच्छेदेनसाध्य ५४
सिद्धरुद्देश्यत्वात्सामानाधिकरण्येनसिद्धसाधनस्यादोषत्वेपिजन्यत्वावच्छेदेनक्षित्यादिजनकादृष्टजनका
स्मदादियागादिगोचरकृतिजन्यत्वमादायसिद्धसाधनमर्थांतरंचेतिचेतन्न।स्वोपादानगोचरापरोक्षज्ञा
नचिकीर्षासमानाधिकरणकृतिजन्यत्वस्यविवक्षितत्वात्।अत्रगोचरांतंसमानाधिकरणांतंचकृतिविशे
षणंतथासतिनोक्तदोषः।यागादिगोचरास्मदादिकृतेःस्वोपादानगोचरत्वाभावात्।नचगोचरांतेनैवोक्त
दोषवारणेसमानाधिकरणांतंकृतिविशेषणमनर्थकमितिवाच्यं।व्याप्यत्वाभावेप्युपरंजकत्वेनैवतथावि
धविशेषणस्यसार्थकत्वात्।उपरंजकत्वंचोद्देश्यीभूतत्वघटितसाध्यसिद्धिविषयत्वंप्रकृतेचज्ञानेच्छासमा
नाधिकरणत्वेनकृतेरुद्देश्यत्वादुपपन्नं।एतदभिप्रायकएवव्यापकेव्यर्थविशेषणत्वंनदोषायेतिप्राचां
सिद्धांतः।नचतथापिदृष्टांतपक्षसाधारणस्यैकस्वत्वस्याभावात्तद्घटितधर्मस्यसाध्यत्वंनसंभवतीति
वाच्यं।प्राचीनमतेस्वत्वस्यैक्यात्।अन्यथा[illegible]स्वदारान्गच्छेत्यादौस्वत्वेनचैत्रादीनांसर्वानुभवसिद्धो

कु०मां० धस्यानुपपत्तेः। स्वत्वस्यैक्याभावे तु स्वत्वमनिवेश्यादृष्टाद्वारकोपादानगोचरतादृशकृतिजन्यत्वस्य विशेष्य
तासंबंधावच्छिन्नकृत्तनिष्ठकारणतानिरूपितसमवायावच्छिन्नजन्यत्वस्य वा साध्यत्वाददोषात्। ननु ध्वंसे
॥५६॥ व्यभिचारः समवायसंबंधावच्छिन्नकार्यत्वस्य भावत्वविशिष्टकार्यत्वस्य वा हेतुत्वाद्व्यभिचाराभावात्। साध्ये
अदृष्टाद्वारकत्वमन्यस्वजनकादृष्टजनकजन्यकृत्यन्यत्वे सति जन्यत्वं वा ध्यम्। अथ तत्तत्पुरुषीयघटाद्य
र्थिप्रवृत्तित्वावच्छिन्नं प्रति तत्पुरुषीयघटादिसाधनत्वप्रकारको[illegible]प्रत्यक्षत्वेन हेतुत्वावश्यकत्वात् प्रत्य
क्षस्य कार्यत्वावच्छिन्नं प्रति हेतुत्वे मानाभावः। तथा चिकीर्षाया अपि प्रवृत्तावेव हेतुत्वं तथैवान्वयव्यतिरेकात्। कृ
तेश्च वैजात्यमंतर्भाव्य घटपटत्वाद्यवच्छिन्ने एव हेतुता द्व्यणुकादिहेतुत्वे मानाभाव इति चेन्न। प्रवृत्तौ जातायाम
पि तमसि घटाद्यनुत्पत्तेः प्रवृत्त्यादाविव घटादावपि तयोर्हेतुत्वसिद्धेः। तत्र घटत्वपटत्वादीनामानंत्यात्कार्य ॥५६॥
त्वमेव साधारण्यात्कार्यतावच्छेदकं कल्प्यते। शरीरलाघवमपेक्ष्य संग्रहकलाघवस्य न्याय्यत्वात्। कुतेस्त
पद्विशेषयोरिति न्यायात्सामान्यतोपि हेतुत्वमिति द्व्यणुकादौ हेतुत्वमप्रत्यूहमेव। ननु कथं सामान्यतो राम

पिहेतुत्वं कार्यत्वस्यानुगतस्य दुर्वचत्वात्। न च प्रागभावप्रतियोगित्वं तत्प्रतियोगित्वस्य स्वरूपसंबंधविशेषा
त्मकस्य तत्तत्प्रतियोगिरूपत्वेनाननुगतत्वादिति चेन्न। स्वाश्रयप्रतियोगिताकत्वसंबंधेन प्रागभाववत्त्वक
त्वरूपकार्यत्वस्यानुगतस्य सुवचत्वादित्यास्तां विस्तरः। अथैवमिष्टसाधनतानुमितेरपि हेतुत्वादनुमि
तिरपि नित्या स्यादिति चेन्न। इष्टसाधनताप्रत्यक्षादेरपि हेतुत्वात् तदनुमितित्वेनाहेतुत्वादित्यास्तां विस्तरः।
ननु संग्राहकलाघवत्वेनैव कार्यं शरीरजन्यं कार्यत्वात् घटवदित्यनुमानोत्थशरीरत्वेन हेतुहेतुमद्भावो
भ्युपेयतां तथा च क्षित्यंकुरादिजनकमितरबाधाज्जीवस्येव ईश्वरस्य शरीरित्वमपि स्यादिति चेन्न। ईश्व
रे शरीराभावबोधकेनापाणिपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्ण इत्यादिश्रुतिसहस्रेण
शरीरनियतभोगाभावेन च शरीराभावसिद्धौ तादृशानुमानबाधेनेश्वरशरीरासिद्ध्यसंभवात्। ईश्व
रे शरीराभावसिद्धौ क्षित्यंकुरादौ व्यभिचारेणागत्या घटत्वपटत्वाद्यवच्छिन्नं प्रत्येव तत्तच्छरीरत्वेन हेतुत
या कार्यत्वावच्छिन्नं प्रति शरीरत्वेन हेतुत्वस्यासिद्धावुक्तानुमानस्याप्रयोजकत्वात् सकर्तृकत्वानुमा

कुं०मां० नेतु बाधव्यभिचाराद्यभावस्तर्के श्लोकोक्तो वक्ष्यते। सा त्वत्रास्तु अपाणिपाद इत्यादिश्रुतीनां प्राकृतशरीराभा
वमात्रबोधकत्वेन भोगस्य शरीरनियतत्वे मानाभावेन चेश्वरे शरीराभावसिद्ध्या बाधाभावेन क्षित्यंकुरादौ व्य
॥५७॥ भिचारनिर्णयेन कृतेरिव शरीरस्य स्वप्रयोज्यविजातीयसंयोगसंबंधेन लाघवा कार्यत्वावच्छिन्नं प्रति हे
तुतया प्रयोजकत्वाभावेन चोक्तानुमानादीश्वरशरीरसिद्धौ बाधकाभावेनेश्वरस्य शरीरित्वमिष्टमेव त
च्छरीरं नित्यं लाघवात्। तज्ज्ञानचेष्टादयोपि नित्या एव। अत एव कार्यत्वेन चेष्टात्वेन हेतुहेतुमद्भाव उ
पपद्यते। ननु तच्छरीरस्य सावयवत्वे विनाशप्रसंगः। सावयवस्य घटादेरिव विनाशित्वनियमात्। [illegible]
निरवयवत्वे तु संज्ञामात्रमिति चेन्न। सावयवत्वेन विनाशे साध्ये प्राकृतस्योपाधित्वात्। स्थूलशरीरि
त्वे सूक्ष्मतरपाषाणमध्यवर्त्तिकीटादिशरीरकर्तृत्वानुपपत्तिः। अणुशरीरत्वे च सकलकार्यकर्तृत्वानुप ॥५७॥
पत्तिरिति शंक्यं। अचिंत्यालुप्तानेकशक्तिकतया तस्य तत्तत्कार्यानुगुणशरीरपरिग्रहेण सकलकार्यकर्तृ
त्वसंभवादित्याहुः। नन्वित्थं। अथाशरीरस्य ब्रह्मलक्षण एतास्तनवो ग्रीवाभुरादिल्मः कालोत्यः प्रमाणोऽन्यं ब्रह्मा राम

विष्णुरुद्रत्वे केऽन्यमभिध्यायत्वे केऽन्यमित्यादिमैत्रायणीयश्रुतावन्यत्रत्वश्रुतौ ब्रह्मणो मायिकोऽपि देहो
नास्ति अग्न्यादिदेहा एव देह इति निर्देशेन ब्रह्मणो मायिकलीला विग्रहस्याप्यभावज्ञापनात् ॥ ये तु चतुर्मुख
चतुर्भुज पंचमुखप्रभृतयस्ते तु पुराणाद्येवं गतमोहरागादिलिंगेन जीवविशेषा एवोपासनार्थं परमेश्वरात्
च्यतः न तत्वतः ब्रह्मविष्णुशिवा ब्रह्मन्प्रधाना ब्रह्मशाल्फयः ॥ तमोन्यूनाश्च मैत्रेयदेवाप्रसादप्रस्तथा ॥ ब्रह्मविष्णुमहे
शानां यः परः स महेश्वर इत्यादिस्मृत्या तथावबोधनादिति नैयायिकानामाशयः ॥१॥ ॥मूलं॥ न बाधोऽस्योपजीव्य
त्वात्प्रतिबंधो न दुर्बलैः ॥ सिद्ध्यसिद्ध्योर्विरोधो न नासिद्धिरनिबंधना ॥२॥ ॥तर्काभासतयान्येषां तर्काशुद्धिरदू
षणं ॥ अनुकूलस्तु तर्कोऽत्र कार्यलोपो विभूषणम् ॥३॥ ॥टीका॥ ननु कार्यं सकर्तृकं कार्यत्वात् घटवदित्याद्यनुमा
नात्कथमशरीरिकर्तृजन्यत्वसिद्धिः ॥ ईश्वरे शरीराभावेन कर्तृत्वाभावसिध्या कर्तृत्वरूपविशेषणाभावाद्धात्मकवि
शिष्टबाधस्य तत्प्रतिबंधकस्य एवं साध्यतावच्छेदककोटिप्रविष्टैकविशेषणे परविशेषणविरोधज्ञानस्याप्य
नुमितिप्रतिबंधकत्वया कर्तृत्वे शरीरित्व विरोधज्ञानस्यापि तथाविधानुमितिप्रतिबंधकस्य संभवात् ॥ एवं ना

।त

कु॰भां॰ धेमकर्तृकं शरीराजन्यत्वादिप्रत्यनुमानेन सत्प्रतिपक्षितत्वात्। शरीरजन्यत्वाद्युपाधिना कार्यत्वहेतोर्व्याप्यत्वा
सिद्धेश्चेत्यत आह न बाधोऽस्येति॥ उपदर्शितानुमितिप्रतिबंधकविशेषणबाधात्मकविशिष्टबाधो न संभवति।
॥५८॥ अस्य कार्यत्वलिंगकेश्वरसिध्यनुमानस्योपजीव्यत्वात्। अभावबुद्धावधिकरणज्ञानस्य हेतुतया [redacted]
अधिकरणज्ञानसंपत्त्यर्थं तत्रास्यावश्यमपेक्षणीयत्वात् तथा चाधिकरणज्ञानाभा
वेन तथाविधानुमानात्पूर्वं तादृशबाधबुद्धेरसंभवेनानुपपत्त्यभवद् इत्यर्थः। उपदर्शितबाधदोषं निराकृत्य
प्रकृतहेतोः सत्प्रतिपक्षतां निराकरोति। प्रतिबंधइत्यादि। शरीरांशावैयर्थ्येन व्याप्यत्वासिध्याऽखंडाभावघ
टकत्वेप्यनुकूलतर्काभावेनाप्रयोजकतयाऽन्यत्वरूपोपाधिमत्त [illegible] योवशरीराजन्यत्वादिरूपदुर्बलहेतु
भिः प्रतिबंधः सत्प्रतिपक्षेणेत्यर्थः। यद्यपि प्रत्यनुमाने कार्यत्वसामानाधिकरण्येन पक्षत्वे सत्प्रतिपक्षासं ॥५८॥
भवः जन्यत्वावच्छेदेन पक्षत्वे च घटादौ हेत्वसत्त्वेन भागासिद्धिरिति। तेन सत्प्रतिपक्षशंकैव नोदेति। तथाप्यनु
मानेऽवच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धेरुद्देश्यतयाऽवच्छेदकावच्छेदेन विशिष्टबुद्धौ सामानाधिकरण्येनापि तद् राम

भावव्याप्यवत्ताज्ञानस्यप्रतिबंधकतयाप्रत्यनुमानेसामाधिकरण्येनपक्षतायामपिसत्प्रतिपक्षसंभवाच्छं
कावोध्योसत्प्रतिपक्षरूपदोषमुद्धृत्यप्रकृतानुमितिप्रतिबंधकीभूताशरीरित्वकर्तृत्वयोर्विरोधज्ञानम
पिनसंभवतीत्याह सिद्ध्यसिद्ध्योर्विरोधोनेतित्रपदशीतानुमानेनाशरीरकर्तृसिद्धौतमंतर्भाव्याशरीरकर्तृ
त्वयोःसामानाधिकरण्यात्तयोर्विरोधज्ञानमसंभवितदप्रसिद्धौवाशरीरीत्वकर्तृत्वयोरीश्वरलक्षणैकाधिक
रणवृत्तित्वाभावलक्षणविरोधघटकेश्वररूपाधिकरणाप्रसिद्ध्यासुतरांनेत्यर्थः।अशरीरित्वकर्तृत्वयोर्विरोध
ज्ञानरूपंप्रकृतानुमितिप्रतिबंधकंनिरस्यव्याप्यत्वासिद्धिंनिरस्यति।शरीरजन्यत्वोपाध्याधीनाव्याप्यत्वासि
द्धिर्नेनिश्चितोऽनिबंधना अनुकूलतर्काभावरूपंपव्याप्यत्वासिद्धिनिबंधनंतच्छून्येत्यर्थःप्रकृतेनुकूलतर्कस
त्वेनतदाहितव्यभिचारज्ञानस्याकिंचित्करत्वात्।अनुकूलतर्काभावविशिष्टस्यैवतदाहितव्यभिचारज्ञानस्यव्या
प्तिज्ञानप्रतिबंधकत्वाभ्युपगमात्।अनुकूलतर्केणकार्यत्वरूपहेतोःकृतिजन्यत्वरूपसाध्यव्याप्यत्वनिर्ण
येसाध्यव्याप्यहेतुव्याप्यत्वेनसाध्याव्यापकत्वानुमानेनसाध्यव्यापकत्वाभावनिर्णयेनोपाधित्वासंभवाद्वे

कु०मां० तिभावः ॥२॥ ननु ईश्वरो यदि [illegible] स्यात्तदा शरीरी स्यादित्याकारकप्रतिकूलतर्कसत्त्वात् विपक्षबाधकतर्काभा
वाच्च कथं कार्यत्वलिंगकानुमानादिष्टसिद्धिरित्यत आह तर्काभासतयेति। प्रदर्शितप्रतिकूलतर्काणां तर्का
।।५०।। भासतया ईश्वरासिद्ध्या आश्रयासिद्धिदोषेणासंभवितया तर्काशुद्धिरदूषणं उक्तप्रतिकूलतर्केण प्रकृ
तानुमानरूपव्याघातरूपं दूषणं न संभवति अनुकूलस्य विपक्षबाधकतर्कस्य कार्यलोपः स्यादित्यादिकं यद्य
कर्तृकं स्यात् तर्हि कार्यं न स्यादित्याद्याकारकः कार्यान्योन्याभावापादकः। विभूषणं। प्रकृतानुमानानुग्राह
कं इति संपूर्णकारिकार्थः एतादृशात् तर्कोपस्कृतो अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्त्तत इत्याद्यागमोपीश्वर
साधकः आर्षं धर्मोपदेशं च वेदशास्त्राविरोधिना। यस्तर्केणानुसंधत्ते स धर्मं वेद नेतर इत्यादिना तर्कानु
गृहीतागमस्यैव बलवत्त्वात्। आर्षं मन्वादिवाक्यं धर्मजनकोपदेशं धर्मं ईश्वरस्तदुपदेशं वा वेदम्॥३॥ ।।५१।।
मूलं॥ स्वातंत्र्ये जडता हानिर्नादृष्टं दृष्टघातकं॥ हेत्वभावे फलाभावाद्विशेषस्तु विशेषवान्॥४॥ ॥क्षित्या
दिपक्षकसकर्तृकत्वसाध्यकानुमानेऽनुकूलतर्कं प्रदर्श्य सर्गाद्यकालीनपरमाणुकर्मपक्षकप्रयत्नवज्जन्य राम

त्वसाध्यकानुमानेनं प्रदर्शयति ॥ स्वातंत्र्यद्वितिस्वातंत्र्येपरमाणोः। कर्तृरूपचेतननैरपेक्ष्येणासर्गाद्यकालीन
परमाणुक्रियाजनकत्वेजडताहानिः। परमाणोरचेतन्यताहानिःस्यात्। कार्यस्यचेतनजन्यत्वनियमेन
परमाणावेवचैतन्याभ्युपगमस्यावश्यकत्वादितिभावः॥ नन्वचेतनेनादृष्टसहकारेणैवफलमुत्पाद्यतेन
तुसहकारेणेतितथाविधनियमोऽसिद्धइत्यतआह। नादृष्टमिति। अदृष्टंदृष्टंनिष्टकारणातानिघातकं
नेत्यर्थः। कर्तृरूपचेतनंविनानफलोत्पादकमितियावत्। तत्र हेतुमाह हेत्वभावेफलाभावादितिक्रियामात्रं
प्रतिकृतित्वेनहेतुतयाकर्त्तारंविनापरमाणौतथाविधक्रियानुत्पत्तिप्रसंगादितिभावः। ननुक्रियात्वेनकृति
न त्वेनहेतु[illegible]हेतुमद्भावोऽपितुचेष्टात्वेनभोक्तृप्रयत्नत्वेनहेतुहेतुमद्भावोऽतोनानुपपत्तिरित्यतआह॥
विशेषस्त्विति। विशेषस्तुचेष्टात्मककार्यविशेषस्तुविशेषवान्भोक्तृप्रयत्नरूपकारणविशेषजन्यइत्यर्थः।
तद्वयद्विशेषयोःकार्यकारणभावोऽसतिवाधकेतत्सामान्ययोरपीतिन्यायात्तथाविधविशेषकार्यकारणभा
वसत्वेपिसामान्यकार्य[illegible]णभावस्यावश्यकतयातदनुरोधेनैवतथाविधक्रियाकर्तृचेतनाभ्युपग

कु० मां० मआवश्यक इति भावः ॥४॥ ॥मूलं॥ कार्यत्वान्निरुपाधित्वमेवं धृतिविनाशयोः। विच्छेदेन यदस्यापि प्रत्ययादेश्च पू
र्ववत् ॥५॥ ॥ननु तथापि धृतित्वादेः प्रयत्नवज्जन्यत्वव्याप्यत्वे मानाभावात्कथं धृत्यादिपक्षक प्रयत्नवज्जन्यत
॥६०॥ साध्यकानुमानादेरसिद्धिस्तत्राह। कार्यत्वादिति। एवं उक्तसामान्यकार्यकारणभावानुरोधाद्धृतिविनाश
योः धृतिकार्यत्वाद्धृतित्वादिलिंगकानुमाने पूर्ववत्। निरुपाधित्वं सकर्तृकत्वसाध्यककार्यत्वहेतोरिव धृतित्वादि
हेतोर्निरुपाधित्वं साध्यव्याप्यत्वमित्यर्थः। एवं पदस्यापि निरुपाधित्वं कार्यत्वादेव पदत्वाद्योऽव्यवहारपरः। ननु पू
र्वपूर्वव्यवहारादुत्तरोत्तरव्यवहारः सेत्स्यतीति नेश्वरसिद्धिस्तत्राह विच्छेदेनेति। प्रलयपूर्वव्यवहारविच्छेदेना
दिमोऽव्यवहारो भगवतैव भविष्यतीति भावः। प्रत्ययादेश्च तथाविधविच्छेदविशिष्ट प्रमाया अपि कार्यत्वादेव प्र
मात्वलिंगकानुमाने हेतोर्निरुपाधित्वमिति भावः ॥५॥ ॥मूलं॥ उद्देश एव तात्पर्यव्याख्याविश्वदर्शः सती॥ ईश्व ॥ ६०
रादिपदं सार्थं लोकवृत्तानुसारतः ॥६॥ ॥टीका॥ कार्ययोजनेत्यादिकं प्रकारांतरेण व्याख्यातुमाह। उद्देश एवेति। ता
त्पर्येणार्थजनकत्वं शब्दस्यार्थाजनकत्वात्। नापि पदस्य प्रतिपादकं तस्य तत्र तात्पर्ये अप्रतिपाद्ये प्रवृत्तादो तात्प राम

यीभावापन्नेः।किंतुनदिष्ठयोच्चारणं।एवंचउद्देश्याइष्टेवतात्पर्यमत्रलक्षणयाकार्यपदार्थस्तात्पर्यविषयएव
शाब्दप्रामाण्याद्वेदेयस्यतात्पर्यंसएवेश्वरइतिभावः।आपोजनपदार्थमाह।व्याख्येति।विश्वदृशःसर्वज्ञस्य
व्याख्यासतीयथार्थनिश्चितप्रामाण्यावेदाःकेनचिद्व्याख्यातत्वेनेश्वरसिद्धिरितिभावः।वेदस्थत्वेनेश्वरादि
पदस्यसार्थकतावश्यकतयातदर्थत्वेनापीश्वरसिद्धिरित्याह।ईश्वरादिति।आदिनाअहंसर्वस्यप्रभवोमत्तःसं
प्रवर्ततइतिवाक्यघटकीभूताऽहंपदादेःपरिग्रहः।तथाचेश्वरादिपदंशक्त्याकिंचिदर्थबोधकंसाधुपदत्वा
व दित्याद्यनुमानादितरबाधेनेश्वरसिद्धिरितिभावः।ननुतात्पर्यंविनैववेदप्रामाण्यमस्तुतत्राह।लोकेति।लोकवे
दयोः।सामग्रीभेदकल्पनेप्रमाणाभावादितिभावः॥६॥ ॥मूलं॥प्रवृत्तिःकृतिरेवात्रसाचेच्छातोयतश्चसा॥
तज्ज्ञानंविषयस्तस्यविधिस्तज्ज्ञापकोऽथवा॥७॥ ॥टीका॥विध्यर्थालोचनतोपीश्वरःसिध्यतीत्याशयवा
नाह।प्रवृत्तिरिति।अत्रपुरुषेविधिजन्यज्ञानाद्याप्रवृत्तिःस्वरूपेणसाचकृतिरिच्छातश्चिकीर्षातः।साचि
कीर्षायतोयस्माज्जायतेतज्ज्ञानंतत्कृतिसाध्यत्वेष्टसाधनत्वप्रज्ञानंतस्यतज्ज्ञानस्यविषयः।कृति

साकृतिः

कु० मां० साध्यत्वमिष्टसाधनत्वं न विधिर्विध्यर्थः। इत्यनेन प्राचीनमतमुक्त्वा स्वमतमाह। न ज्ञापकोऽथ वेति। यागादिरिष्टसा ३
धनत्वादिमान् आप्ताभिप्रायविषयत्वादित्यनुमानेनेष्टसाधनत्वादिज्ञापक आप्ताभिप्राय एव तदिच्छा
॥६१॥ परपर्यायो विध्यर्थ इत्यर्थः। वैदिकविधौ चाप्तः। सर्वज्ञो भगवानेव परिशेषादिति भावः॥७॥ ॥मूलं॥ इष्टहा
नेरनिष्टाप्तेरप्रवृत्तेर्विरोधतः। असत्वात्प्रत्ययत्यागात्कर्तृधर्मो न गृह्यते॥८॥ ॥टीका॥ अत्र श्लोके कीर्त्तनं
वस्तुगतिमनुरुध्य न तु शाब्दतावच्छेदककोटावपि तन्निवेश इति स्वमतमुपपादयितुं मतांतरं दूषयति। इ
ष्टहानेरिति। कर्तृधर्मस्पंदलक्षणो विध्यर्थस्तज्ज्ञानमेव प्रवर्त्तकमिति केचित्। तत्र कुतः। इष्टहानेः आत्मानं जानी
यादित्यादौ स्पंदासंभवेन विधिप्रयोगलक्षणेष्टहान्यापत्तेः। एवं ग्रामं गच्छतीत्यादौ स्पंदसत्वेन विधिप्रयो
गप्रसंगानिष्टाप्तेश्चेत्यर्थः। वस्तुतः स्पंदज्ञानकाले इष्टसाधनताज्ञानानैयत्यात्। अनिष्टसाधनताज्ञान ॥६१॥
संभवाच्च प्रवृत्त्यनुत्पत्तेरित्यर्थः। तथा च प्रवृत्तिप्रयोजकज्ञानविषयस्यैव विध्यर्थत्वनियमेन स्पंदे तत्त्वाभावा
न्न विध्यर्थत्वमिति भावः॥ ननु यत्नलक्षणः। कर्तृधर्मो गृह्यतामत आह॥ विरोधत इति। इष्टसाधनत्वाद्यप्रति राम

संधानेआख्यातांनसाधारणायत्तज्ञानस्यापवर्त्तकत्वादित्यर्थः॥नचविद्यालक्षणःकर्तृधर्मोगत्यतामतआ
ह।विरोधतइति।इच्छाज्ञानंइच्छाजनकंइच्छाचज्ञानजनिका।अन्योन्याश्रयेणकर्तृधर्मोपायेच्छांप्रतिहेतुत्वा
संभवादित्यर्थः।तथाचोपायेच्छाजनकज्ञानविषयस्यैवविध्यर्थत्वनियमेनान्योन्याश्रयेणकर्तृधर्मोपायेच्छा
यास्तदभावान्नविध्यर्थत्वमितिभावः।ननूपायेच्छांविनापिविधितएवोपायेच्छाज्ञानसंभवान्नान्योन्याश्रय
इतिनकर्तृधर्मोपायेच्छायाविध्यर्थत्वमनुपपन्नमित्यतआह।असत्वादिति।उपायेच्छांविनासाक्षात्परंपरया
वातत्त्रयोऽप्योपायेच्छाज्ञानस्यविधितोप्यसंभवादित्यर्थः।तथाचोपायेच्छाज्ञानेसाक्षात्परंपरयावोपायेच्छोप
योगित्वस्यावश्यकत्वात्कर्तृधर्मोपायेच्छायाविध्यर्थत्वेउक्तान्योन्याश्रयोदुर्वारइतिभावः।ननुविधिरेवोपा
येच्छाज्ञानमेवोपायेच्छांजनयिष्यतीतित्राह।प्रत्ययत्यागादिति।प्रत्ययस्यज्ञानस्यत्यागात्।इच्छाहेतुत्वत्यागप्र
संगादित्यर्थः।ज्ञानंविनापिविधितइच्छोत्पत्त्याव्यभिचारेणज्ञानेइच्छाहेतुत्वासंभवादितिभावः।नन्वेवंफलज्ञा
नाधीनफलेच्छैवविध्यर्थोऽस्त्वित्यतआह।संकरादिति।प्रवृत्तिजनकस्येष्टसाधनताज्ञानसहचरितत्वनियमा

कु०मां० दित्यर्थः॥अयंभावः॥अनिष्टसाधनताज्ञानकालेप्रवृत्त्यसंभवात्प्रवृत्तिंप्रतीष्टसाधनताज्ञानस्यहेतुत्वमवश्यंवाच्य
मृतच्चप्रकारांतरेणनसंभवतीति।इष्टसाधनत्वेविध्यर्थत्वमावश्यकंतथाचावश्यकत्वात्तद्धेत्वविध्यर्थोस्तु किं
॥६२॥ फलेच्छायास्तदर्थत्वाभ्युपगमेनेतिभावः॥८॥ ॥मूलं॥कृताकृतविभागेनकर्तृरूपव्यवस्थया॥यत्नएवकृतिः
पूर्वापरस्मिन्सैवभावना॥९॥ ॥टीका॥कर्तृधर्मयत्नस्यविध्यर्थत्वेकथितदोषसत्वेपिपचतीत्यादौप्रवृत्त्याप
त्तिरूपदोषांतरंदातुमाख्यातसामान्यस्यवाचकत्वंव्यवस्थापयति॥कृताकृतेति।व्यापारजन्यत्वप्रतिसं
धानाविशेषेपियत्नजन्यत्वप्रतिसंधानाभ्यांघटःकृतः॥अंकुरोनकृतइतिव्यवहारेणकर्तृरूपव्यवस्थया।
घटस्यकर्त्ताकुलालोनचैत्रइतिव्यवहारेणचयत्नएवकृतिः।यत्नएवकृञोऽर्थः॥ननुभवतुकृञधात्वर्थोयत्नो
नत्वाख्यातार्थः।भावनायाआख्यातवाच्यत्वादत्तआहपूर्वेति।परस्मिन्फलेपूर्वोकारणीभूताकृतिरेवभावनान ॥६२॥
त्वतदितिभावः॥१०॥ ॥मूलं॥भावनैवहियत्नोवासर्वाख्यातस्यगोचरा॥तथाविवरणध्रौव्यादाक्षेपानुपपत्तितः॥य
॥११॥ ॥टीका॥ननुभवतुकृतियत्नभावनानामभेदः॥नतुतत्राख्यातस्यशक्तिस्तथासतिरथोगच्छतीत्यादौय राम

त्वबाधेनाख्यातार्थबोधानुपपत्तेरित्यत आह। भावनेवेति। यत्नात्मभावनैव सर्वाख्यातवाच्या। यतस्तत्पायत्ना
त्मकतयैव विवरणौचित्यात्। पचति पाकं करोतीति यत्नार्थककरोतिना विवरणनिर्वाहादिति कारिकातात्पर्य
विवरणार्थः॥ तथा च तथाविधविवरणान्यथानुपपत्त्याख्यातस्य यत्नवाचकत्वमावश्यकम्। अचेतने रथो ग
च्छतीत्यादौ त्वनुकूलव्यापारादौ लक्षणया नानुपपत्तिरिति भावः। नन्वनन्यलभ्यस्य शब्दार्थतया चैत्रः पा
कफलवान् पाकानुकूलव्यापारवत्त्वादित्यनुमानलभ्ये यत्ने कथमाख्यातपदवाच्यत्वं तत्राह। आक्षेपेति। पा
कानुकूलव्यापारवत्त्वस्य काष्ठादिसाधारणत्वेन व्यभिचारितया दर्शितानुमानासंभवादित्यर्थः। तथा च हेतो
र्व्यभिचारितयोपदर्शितानुमानासंभवेन यत्नस्यानन्यलभ्यत्वादाख्यातस्य यत्ने वाचकत्वे बाधकाभाव इति
भावः॥१०॥ ॥मूलं॥ आक्षेपलभ्ये संख्येये नाभिधानस्य कल्पना॥ संख्येयमात्रलाभेपि साकांक्षेण व्यवस्थि
तिः॥११॥ ॥टीका॥ ननु विवरणाच्चेदाख्यातस्य यत्ने शक्तिस्तदा तत एव कर्तर्यपि शक्तिरभ्युपेयतां पचती
त्यादौ पाकजनकयत्नवानिति कर्तुरपि विवरणादित्यत आह आक्षेपेति। आख्यातवाच्यसंख्येयाक्षेपादे

कुं॰मं॰ वलभ्यसंख्येयेकर्त्तरिनाभिधानस्यनाख्यातशक्तेः कल्पनाअनन्यलभ्यस्यैवशब्दार्थत्वनियमादितिभावः॥ननु
संख्यायागुणत्वेनसंख्यात्वेनवास्वाश्रयमात्रलाभेपिसाकांक्षेणआख्यातपदसमभिव्याहृतचैत्रादिपदेन
॥६३॥ व्यवस्थितचैत्रत्वादिविशेषधर्मपुरस्कारेणकर्त्तुरुपस्थितिः।तथाचाख्यातसामान्यस्यानुकूलव्यापारो
नार्थः।अपितुयत्नएवतज्ज्ञानंचेत्प्रवर्त्तकंतर्हिपचतीत्यादावपिप्रवृत्त्यापत्तिरितिभावः॥११॥ ॥मूलं॥
अतिप्रसंगान्नफलंनापूर्वंतत्वहानितः।तदलाभान्नकार्यंचनक्रियाप्यप्रवृत्तितः॥१२॥ ॥असत्वादप्रवृ
त्तेश्चवाधितापिगरीयसी॥वाधकस्यसमानत्वात्परिशेषोपिदुर्लभः॥१३॥ ॥टीका॥नन्वस्तुकार्यमेववि
ध्यर्थइतिकार्यविध्यर्थत्वमतेकार्यपदार्थोमदिस्वर्गस्तद्दूषणमाह।अतिप्रसंगान्नफलमिति।स्वर्गसा
धनत्वज्ञानाभावेपिस्वर्गज्ञानात्प्रवृत्त्यापत्तेः।कार्यपदार्थोनफलमित्यर्थः॥ननुतर्हिअपूर्वंकार्यपदार्थोस्त्वि ॥६
त्यतआह।नापूर्वमिति।अपूर्वत्वहानितोनापूर्वंकार्यशब्दार्थइत्यर्थः।शक्तिग्रहंविनाविधिप्रत्ययादपूर्वो
पस्थितिर्नसंभवति।शक्तिग्रहश्चनापूर्वानुपस्थितौतथाचलिङ्पदनिरूपितशक्तिग्रहकालेपूर्वमपूर्वस्या रा

वश्यं प्रतीत्या शास्त्रबोधात्स्वर्गे प्रतीतत्वरूपापूर्वत्वं तत्र भज्येतेति भावः। ननु कार्यत्वेनोपस्थिते कार्ये लिङ्
पदं निरूपितं शाक्तिग्रहे योग्यतावशाच्छाब्दबोधेऽपूर्वलाभ इत्यत आह। तदलाभादिति। कार्यसामान्यमपि
न विधिशक्यम् अपूर्वालाभप्रसंगात्। इष्टसाधनेनोपस्थितिं विनाऽपूर्वस्य कार्यत्वेन विधिना बोधयितुम
शक्यत्वात्। इष्टसाधनत्वेनाभिमतस्यैव कामिकार्यत्वेनाभ्युपगमात्। इष्टसाधनत्वं यहस्तन विधितस्तन्म
तेतत्राशंकेः। नाप्यन्यतस्तादृशस्यतत्रानुपलंभात् इति भावः। ननु क्रियैव कार्यपदार्थोऽस्तु तत्राह न क्रियेति।
इष्टसाधनताज्ञानाभावदशायां यागादिरूपक्रियाज्ञानात्प्रवृत्त्यभावेन क्रियापि न विध्यर्थ इति भावः॥१७॥
॥मूलं॥ हेतुत्वादनुमानात्स्वमध्यमादौ वियोगतः। अन्यत्र क्लृप्तसामर्थ्यान्निषेधानुपपत्तितः॥१८॥ ॥टी
का॥ ननु प्रवर्तनारूपत्ववाच्या अभिधेव वा विध्यर्थोऽस्तु तज्ज्ञानमेव प्रवर्तकमित्यत्राह। असत्वादिति। [illegible]
[illegible] तन्मानाभावेनाभिधाया अभावात्। न च शाब्दस्य प्रवृत्तिजनकत्वेन क्लृप्तस्य इष्टसाधनताज्ञानस्यैव व्या
पारत्वात्। अपि चाभिधानलिङर्थ इष्टसाधनताज्ञानं विना तज्ज्ञानादप्रवृत्तेः। न च पूर्वोक्तेबाधकात्परिशेषा

कु॰मां॰ दियमेवलिङर्थः॥अत्रापिबाधकस्योक्तत्वादितिभावः।यतःप्रदर्शितयुक्त्यापरिशेषाद्दुर्बलोऽनोऽभिधानत्वि
ङर्थः॥यतोगरीयसीइष्टसाधनताज्ञानस्यैवप्रवर्तकत्वेनपाप्रवर्तकज्ञानविषयस्येष्टसाधनत्वस्यविध्य
॥६५॥ र्थत्वावश्यकत्वेनिरर्थकविधिशक्तिकल्पनागौरवमस्माभिधेतिनिर्गलितार्थः॥१३॥ ॥मूलं॥विधिर्वक्तुरभि ति
प्रायःप्रवृत्त्यादौलिङादिभिः।अभिधेयोनुमेयातुकर्तुरिष्टाभ्युपायता॥१५॥ ॥टीका॥ननुकृतिसाध्य
त्वेसतिबलवदनिष्टाननुबंधित्वेसतीष्टसाधनत्वंकरणस्ययागादेर्धर्मः।प्रवर्तकज्ञानविषयःविध्यर्थो
स्त्वितआह।हेतुत्वादिति।अग्निकामोदारुणीमथ्नीयादित्युक्तेकुतइत्याकांक्षायांयतोदारुमथनमग्नि
साधनमित्युत्तरितेदारुमथनपक्षकविध्यर्थसाध्यकानुमानेइष्टसाधनत्वस्यविध्यर्थहेतुत्वादित्यर्थः॥
इष्टसाधनत्वस्यविध्यर्थत्वेआत्मभेदेनहेतुत्वासंभवेनतत्रतथाविधानुमानानुपपत्तिरितिभावः।हेत्वंतरमा ॥६५॥
ह।अनुमानाच्चेतितरतिब्रह्महत्यांयोश्वमेधेनयजतेइतिविध्यर्थानुमानादित्यर्थः।इष्टसाधनत्वस्यविध्य
र्थत्वेतुतन्नस्यात्।विधिव्यतिरेकेणैवेष्टसाधनत्वस्यप्रतीत्वादितिभावः।हेत्वंतरमाह।मध्यमादौवियोग राम
त

त इतिमध्यमोत्तमपुरुषस्थलेलिङः इष्टसाधनत्वाबोधकत्वादित्यर्थः।तत्राज्ञादेर्विध्यर्थत्वादितिभावः।हेत्वं
तरमाह।अन्यत्रक्लृप्तसामर्थ्यादिति।आज्ञाअध्येषणानुज्ञाप्रार्थनाऽऽशंसा।लिङभिधावाचकत्वकल्पनादि
त्यर्थः।यस्याइच्छायाभंगेभयंसाआज्ञा।याश्रोतरिपूजासन्मानव्यंजिकासाअध्येषणा।यानिवारणाभाव
व्यं जिकासाअनुज्ञा।अभिधानप्रयोजनादिजिज्ञासाप्रश्नः।नामेच्छाप्रार्थना।आशीराशंसा।हेत्वंतरमाह।
निषेधानुपपत्तेश्च इति कलंजभक्षणस्य तन्निरूपेष्टसाधनत्वात् नकलंजंभक्षयेदित्यत्रेष्टसाधनत्वनिषेध
स्यबाधितत्वादित्यर्थः।अत्रविध्यर्थस्यैवनिषेधोन्वयाबोध्यत इतिभावः॥१५॥ ॥मूलं॥कृत्स्नएववेदो
यंपरमेश्वरगोचरः॥स्वार्थद्वारैवतात्पर्यंतस्यस्वर्गादिवद्विधौ॥१६॥ ॥टीका॥स्वमतमाह॥विधिरिति।
प्रवृत्तिनिवृत्त्योर्वक्तुरभिप्रायःसएवविधिर्विध्यर्थोलिङादेरभिधेयइत्यर्थः।प्रवर्तकंतुज्ञानमनुमाना
दित्याह।अनुमेयालिति।प्रवृत्तिस्थलेइष्टसाधनतानुमीयतेआप्ताभिप्रायेणेत्यर्थः।नकलंजंभक्षयेदिति
निषेधस्थलेत्वभिप्रायनिषेधादनिष्टसाधनत्वमनुमीयतेइष्टसाधनत्वेनतन्निषेधासंभवादित्यभिप्रायः

कु०नां० इदमायातत्तः। वक्तुरभिप्रायो विध्यर्थ इत्यत्राभिप्रायत्वाद्यर्थश्चेदिच्छा तदा नकलंजं भक्षयेदित्यत्र विध्यर्थनिषेधानु
पपत्तिः। ईश्वरेच्छायाः सर्वविषयकत्वेन विषयतासंबंधेन कलंजभक्षणेपि तत्सत्वात्। यदि च बलवदनिष्टान
॥६५॥ नुबंधीष्टसाधनत्वप्रकारकेच्छा अभिप्रायत्वाद्यर्थस्तदा लाघवाद्बलवदनिष्टाननुबंधीष्टसाधनत्वमेव विधि
शक्तिरस्तु कृतं प्रयासांतरेणेति॥१५॥ आद्यकारिकाया द्वितीयव्याख्यानेऽस्तु ते रित्यस्य व्याख्यामाह। कृत्स्न
एवेति। अयं प्रस्तुमानः सर्व एव वेदः यज्ञेन यज्ञमयजंत। पश्यत्यचक्षुः। यतो वा इमानि भूतानि जायंते। एतस्य
वाक्षर प्रशासने गार्गि द्यावापृथिव्यौ विधृते तिष्ठतः॥ सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्मेत्यादिकः परमेश्वरगोचरतात्पर्येण
परमेश्वरप्रतिपादकः। नन्वर्थवादादिवसिद्धार्थतया ऽस्य न स्वार्थे परत्वमत आह। स्वार्थद्वारैव स्वर्गादिवद्विधाविति।
यथा यन्न दुःखेन मिश्रादेः। सार्थस्वर्गादिप्रतिपदनद्वारैव स्वर्गकामो यजेतेत्यादिविधौ तात्पर्यात्तद्वद्विध्येक ॥६५॥
तया प्रामाण्यं तस्य प्रदर्शितं वेदसमूहस्य स्वार्थेश्वरप्रतिपादनद्वारेवेश्वरमुपासीतेति विधौ तात्पर्यं तदेकवा
क्यतया प्रामाण्यं तन्मतेप्यावश्यकं। अन्यथा स्वर्गनरकादिबोधकस्यापि स्वार्थे प्रामाण्यं न स्यादिति भावः। वेदत्वं राम

त्वास्यलौकिकवाक्यभिन्नवाक्यत्वं विजातीयधर्मजनकाध्ययनप्रतियोगित्वं। शाब्दशाब्दोपजीविप्रमाणातिरिक्तप्र
माणाजन्यप्रमितिविषयार्थकत्वे सति शाब्दजन्यवाक्यार्थज्ञानजन्यप्रमाणशब्दत्वं वा। अत्र स्वर्गादिसाधनत्व
विशिष्टयागादिरूपस्य स्वर्गकामो यजेतेत्यादिवेदार्थस्य स्वघटकीभूतालौकिकस्वर्गादेः शाब्दशाब्दोपजीविप्र
माणाभ्यामतिरिक्तेन प्रत्यक्षादिप्रमाणेनाग्रहणान्न वेदे निरुक्तप्रमाणाजन्यप्रमितिविषयार्थकत्वमिति ल
त्वं घटोऽस्तीत्यादिलौकिकवाक्यस्यैव तदन्यत्वं शाब्दजन्यवाक्यार्थज्ञानजन्यभारतस्मृत्यादिवाक्यान्यत्वं। प्रमाणशब्द
त्वं च वेदेऽस्तीति लक्षणसमन्वयः। घटोऽस्तीत्यादिलौकिकवाक्येऽतिव्याप्तिवारणाय सत्यन्तं वेदात्मकशब्दप्रमाणेन
साध्यादिसिद्धिनिर्वाहकशब्दोपजीवि विना यागः स्वर्गसाधनं स्वर्गसाधनतावच्छेदकरूपवत्त्वादित्यनुमानादिप्र
माणेन च वेदार्थस्य ग्रहणादसंभव इति शाब्दशाब्दोपजीविप्रमाणातिरिक्तत्वं प्रमाणविशेषणं। घटोऽस्तीत्या
६ दिवाक्यार्थस्यापि शब्दं विना तदुपजीविनाऽनुमानेन च ग्रहणादतिप्रसंगतादवस्थ्यमिति भेदद्वयघटना। न च च
क्षुरादेरदृष्टद्वारा शब्दोपजीवित्वेन तद्वाक्यार्थकलौकिकवाक्ये ऽतिव्याप्तिरस्त्येवेति वाच्यं। शब्दसहकृतत्वेन ये

कु०भा० नप्रमितिर्जन्यते। तत्त्वस्य शाब्दोपजीवि प्रमाणपदेन विवक्षणात् एकएवेतादृशार्थलाभायेन प्रथमप्रमापदम
पिसार्थकं द्वितीयप्रमाणपदं चासंभववारणाय वेदसमानार्थकस्मृतिभारतादिवाक्येऽतिव्याप्तिवारणाय
॥६६॥ शाब्दजन्येत्यादिदलं जन्यवाक्यार्थज्ञानाजन्यत्वनिवेशो मीमांसकनैयायिकोभयसाधारणवेदत्वस्य निर्वक्त
व्यतया मीमांसकनये ज्ञाने जन्यत्वस्याव्यावर्तकतया जन्यवाक्यार्थज्ञानजन्यत्वस्याभावप्रतियोगितानवच्छे
दकत्वेन तदवच्छिन्नभेदरूपतादृशवाक्यार्थज्ञानाजन्यत्वस्याप्रसिद्धि रिति ज्ञाने शाब्दजन्यविशेषणं॥ अ
त्र शाब्दजन्यत्वं शाब्दप्रयोज्यत्वं अन्यथा शाब्दप्रयोज्यस्मृत्यादि रूपवाक्यार्थज्ञानजन्यस्मृत्यादावतिँताद्व ध्यापि
स्यात्। कृदोवह्निमानित्यादिवाक्यवारणाय तृतीयप्रमाणपदं मनसो वारणाय चरमशाब्दत्वोपादानमित्यास्तां
विस्तरः। वाक्यात् वैदिकप्रशंसानिंदावाक्यानि प्रशंसानिंदाज्ञानपूर्वकाणि प्रशंसानिंदावाक्यत्वात् परिण ॥६६॥
तिसरसमाम्रफलं नपनसफलमित्यादिवाक्यवदिति संक्षेपः॥१६॥ ॥मूलं॥ स्याम्भूर्ये संभविष्यामीत्यादिसं
ख्यावदृक्ग॥ समाख्यापि नशाखानामाद्यप्रवचनादृते॥१७॥ ॥टीका॥ संख्याविशेषादिति व्याचष्टे स्यामि राम

त्यादि।वेदेतदैस्सनवक्त्र…स्यामित्याद्युत्तमपुरुषाभिधेयाख्यास्वतंत्रवक्तृस्वतंत्रोच्चारयितावेश्वरस्यैवेति।
ईश्वरसिद्धिरितिकारिकापूर्वार्द्धार्थः।समाख्यापदार्थमन्यमाहसमाप्येति।नाध्य…यननिबंधनाःका ख्ये
टकादिसंज्ञा।आध्यातॄणामानंत्यात्।किंतुस्वर्गादौकटादिशरीरम्परिग्र…हेणेश्वरेणप्रोक्ता।…ग्र
र्वासाकाटकादिसंज्ञयाव्यवह्रियतइत्यवश्यंवाच्यंतर्ह्यका…टकासंज्ञान्यथानुपपत्त्येश्वरसिद्धिरि त्यान्य
तिभावः।।इत्येवचसंख्याविशेषादित्यत्रसंख्यायतेकथ्यते…इत्यादिव्युत्पत्त्यासंख्याशब्दःकाटका
दिसंज्ञादिपरइत्यास्तांविस्तरः।।१७।। ।।मूलं।।इत्येवंश्रुतिनीतिसंप्लवजलैर्भूयोभिराक्षा…लितेये
षांनास्पदमधासिहृद्येतेशैलसाराशयाः।।किंतुप्रस्तुतविप्रतीपविधयोप्युच्चैर्भवच्चिंतकाःकालेका
रुणिकत्वयैवकृपयातेतारणीयानराः।।१८।। ।।टीका।।एवमीश्वरमननंविधाययेषामीश्वरेनविश्वास
स्तान्प्रत्याह।।इत्येवमिति।इत्येवमितिइतिशब्दःस्वस्वरूपार्थः।।एवंशब्दःप्रकारार्थःनीतिन्यायःशैलःपा
षाणं।सारोलोहतद्वदाशयो…येषांतेतथायुक्तिप्रतिसंधानाश्रयहृदयाइत्यर्थः।प्रस्तुतेईश्वरेविप्रतीप

कु॰मां॰ विभयः। प्रतिकूल-प्रकारात्स्वादृशा अप्युद्वेः कथं त्रिकाले कदाचित्किंचित् कातारणीयाः। शंकाकलंकशून्याः कर्त्त
६७ व्या इत्यर्थः॥१८॥ ॥मूलं॥ इत्याकर्ण्य निसर्गसुंदर चिरात्त्वेतो निमग्नं त्वयीत्यद्धानंदनिधे तथापि तरलं ना
॥६६॥ द्यापि संतृप्यति॥ तन्नाथ त्वरितं विधेहि करुणां येन त्वदेकात्मतां याते चेतसि नाप्नुयाम शतशो याम्याः पुनर्या
तनाः॥१९॥ ॥इति कुसुमांजलिः समाप्ता॥ ॥टीका॥ अस्माकं तु शंका नास्तीत्याह इत्याकर्ण्येति निसर्ग
सुंदरेति संबोधनं॥ चिरात् चिरकालं व्याप्य त्वयि निमग्नं। अद्धा सत्यं यद्यपि तथापि तरलं मनो नाद्यापि
संतृप्यति। तृप्तिः फलेच्छाविच्छेदः तथा च फलेच्छाभाववान्न भवतीत्यर्थः। त्वदेकतात्वं तन्मात्रप्रवणतां। याते
प्राप्ते आप्नुयादिति क्रियापदम्॥ याम्या यमदेवताका यातनाः नरकपीडाः॥१९॥ ॥इति श्रीमत्परमहंसप
रिव्राजकाचार्यवर्यश्रीनारायणतीर्थकृता कुसुमांजलिकारिकाव्याख्या समाप्ता॥ ॥शुभमस्तु॥ ॥ ॥६६॥
संवत्॥१८४०॥ आनंदीनाम संवत्सरे वैशाखे मासे कृष्णपक्षे तृतीयायां रविवासरे तद्दिनं लिखितं शुभं॥ ६७

राम

॥ ॥ न्यायकुसुमांजलिः समाप्ता ॥ ॥